

השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט *

יהושע בן-אריה

בנושא של תהליך היציאה היהודית מחוץ לחומות בירושלים במאה הי"ט כבר פתחתי בדיון במקום אחר¹. באותו מאמר עסקתי בשכונות היהודיות שניבנו עד לראשיתה של העלייה הראשונה. עניינו של מאמר זה הוא בשכונות שניבנו בשנות השמונים של המאה הי"ט²: לשחזור את היקף תהליך היציאה היהודית מחוץ לחומות בעשור הבדון, על רקע ההתפתחות הכללית של העיר, ובהשוואה לגידול שחל בכלל הקהילה היהודית שבעיר, כולל זו שנמצאה בעיר העתיקה שלה; לבדוק עד כמה המשיכו השכונות החדשות שנבנו בעיר לשאת קווי אופי דומים לשכונות הראשונות ואם חלו בהן שינויים; לנסות להגיע למיון מסוים של השכונות היהודיות לסוגי שכונות, ולבדוק האם כבר הושפע תהליך הבנייה בירושלים בשנות השמונים מן העובדה שקמו מושבות יהודיות בחלקי הארץ האחרים בעשור זה ומעובדת ההתחלה של מה שנודע בארץ כתקופת 'העלייה הראשונה'. כמו במאמר הקודם כך גם במאמר זה יהיה עיקר עניינינו בצד הגאוגרפיי-יישובי שבהתנתחות השכונות מיקומן, גודלן, תהליך הבנייה בתוכן, אוכלוסייתן ומערכן הגאוגרפי.

שכונות 'החברות' — מזכרת משה ואהל משה,

והמשך הבנייה בשכונות 'דרך יפו'

במאמר הקודם עמדנו על כך כי בסוף שנות השבעים חל משבר חלקי בבניית השכונות

* מאמר זה, כמו גם מאמרי האחרים על ירושלים במאה הי"ט, הינם חלק ממחקר מקיף על הגיאוגרפיה של ירושלים במאה זו שנסתייע ב'קרן המחקר המרכזית' של האוניברסיטה העברית בירושלים. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה — בסוף המאמר, עמ' 58.

1 ראה, בן-אריה, עמ' 331—376. ספרות כללית נוספת בנושא של בניין השכונות מחוץ לחומות ירושלים, ואשר לא צוינה על ידינו במאמר הנזכר מובאת בזה: ח"ו הירשברג, 'המפנה במעמדה של ירושלים במאה הי"ט'. בקובץ: יד יוסף יצחק ריבלין, ספר זכרון, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 78—107; ג' קצבורג, 'קווים להתפתחותה של ירושלים מחוץ לחומה', שם, עמ' 37—46; הנ"ל, 'תעודות לתולדות החוק העות'מאני בדבר רכישת נכסים על-ידי בנינים זרים', שם, עמ' 151—159; פירסט, עמ' רד—רכז; י' פרס, תחית ירושלים העברית ותולדות ישובה עד הכיבוש הבריטי, ספר פרס, ירושלים תשכ"א, עמ' 34—80; ספר הווי על השכונות ראה: יהושע, חלק ד: שכונות בירושלים הישנה.

2 על שלבי היציאה מחוץ לחומות ראה: Y. Ben-Arieh, 'The Process of the Jewish Community's Emergence from within Jerusalem's Walls at the End of the Ottoman

היהודיות שמחוץ לחומות. במיוחד יש לציין את ההפסקה שחלה בבנייתן של השכונות 'אבן ישראל' ו'משכנות-ישראל'. בראשונה נבנו רק שלושים דירות בקירוב מתוך חמישים ושלוש הדירות המתוכננות. ובשנייה – ארבעים וארבע מתוך מאה וארבעים בתי הדירה שנועדו להיבנות במקום. ההפסקה בבנייה נמשכה מספר שנים, אך הגידול הנמשך של הקהילה היהודית שבעיר הביא בראשית שנות השמונים לחידוש הבנייה במקום ולהקמתן של שתי שכונות חדשות: 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה'.

בנייתן של השכונות החדשות נתאפשרה בעיקר בעזרת הסיוע הכספי שקיבלו מקרן 'מזכרת-משה', היא הקרן להנצחת פעלו של סר משה מונטיפיורי אשר נוסדה בשנת 1874 לאחר מלאת תשעים שנה לשר ולאחר התפטרותו מנשיאות ועד שליחי הקהילות. לא נרחיב כאן את הדיבור על קרן זו, נציין רק כי את תפקידה הדוחק ביותר ראתה בסיוע לבניין בתים בשביל יהודים מבני המעמד הבינוני בירושלים על-ידי מתן הלוואות ללא ריבית לזמן ממושך. בראשית פעולתה תמכה הקרן במתן הלוואה של מאתיים ליש"ט לגמר הבתים ב'מאה שערים' וב'משכנות-ישראל'. כערוכה לפרעון ההלוואה שימשו הבתים שכבר נבנו. אך גולת הכותרת של פעילות הקרן בהמשך הזמן היא הצלתן מהתפוררות של חברות הבניין 'מזכרת-משה' ו'אהל משה'. הקרן הלוותה לחברות אלו את הסכומים הדרושים לבניין, והשכונות נקראו על שמה. מאוחר יותר נתנה הקרן שלוש שכונות נוספות בירושלים:

ימין משה – 1894; זכרון-משה – 1904; וקרית-משה – 1924.³

על ההחלטה להקים את שכונת 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' כבר מוסר עתון 'הלבנון' מינואר 1882. העתון מציין כי הוחלט לבנות מחוץ לחומות ירושלים מאתיים בתי דירות. הסכום שהוקצב הוא חמשת אלפים לירות שטרלינג. את המקום הוחלט לקרוא על שמו של משה מונטיפיורי.⁴ הבנייה במקום החלה בקיץ 1882. היא נעשתה במספר שלבים וארכה שנים. המגמה הראשונה היתה להקים ב'מזכרת-משה' מאה ושמונים בית ו'אהל-משה' – מאה ועשרה בתים. השכונה האחת נועדה לבני עדת האשכנזים והאחרת לבני עדת הספרדים.⁵ בשנת 1885 כבר מוסר עתון 'הצבי' על סיום בנייה בשכונות כדלהלן: 'השבוע הזה כלתה מלאכת בנין בתי האשכנזים הנבנים בעזרת הועד מלונדון למזכרת משה. עתה יש בשכונה הזאת – שלושה ושמונים בתים. בשנים מהם יתפללו ובאחד יהיה בית תלמוד-תורה ויתרם לדירות לחברי השכונה. גם בבתי הספרדים הטילו השבוע הזה גורל על בתים החדשים אשר נגמרה מלאכתם ולא יאריכו הימים וגם חלק הספרדים ישלם... הבתים נבנו במרובע ישר, ובתוך המרובע מקום פנוי ושם ינטעו עצים ופרחים והיה המקום

Period'. Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies, Vol. 2, Jerusalem 1975, pp. 313–329.

3 גת, עמ' 300–302; וראה במפורט בעניין הקרן והשכונות, מיזל, עמ' 27–70.

4 'הלבנון', 19 בינואר 1882, שנה 19, מס' 3, עמ' 23.

5 ספר הישוב, עמ' 28–29. וראה גם: 'המגיד', ו' באייר תרמ"ד (1884), שנה 28, גל' 17, עמ' 141, המוסר על בניית עשרים בתים נוספים ב'מזכרת משה' לאשכנזים ולספרדים גם יחד.

הזה לתפארת ירושלים⁶. באותה שנה (1885) גם מביא אותו עתון ידיעה על חנוכת בית-הכנסת 'ישמח משה' בשכונת 'מזכרת משה' בירושלים⁷. נראה כי במשך הזמן נתוספו בשתי השכונות הרבה בתים ועליות, כמו גם בתי כנסת ובתי תלמוד תורה, אשר גהנו מתרומות של גדיבים שונים⁸. מיזול מעריך את מספר המשפחות בשכונת 'מזכרת-משה' בשנת 1901 במאתיים ועשרים (מאה עשרים ושמונה במזכרת משה, ותשעים ושתיים — ב'אהל-משה'). אך את מספר הבתים במאה ושלושה בלבד (חמישים ושניים — ב'מזכרת-משה' וחמישים ואחד — ב'אהל משה'⁹. דומה כי בהגדרתו כלל בית כמה דירות מגורים, שכן לונץ במפקדו משנת 1897 כבר קובע את מספר בתי הדירות בשכונת 'מזכרת-משה' — במאה ועשרה¹⁰. על סמך הרשימה שהובאה לעיל מן 'הצב'י, אכן נראה כי יש לקבל את נתוניו של לונץ. מבחינת זמן דיונונו אנו דומה שיש לקבל כי עד לסוף שנות השמונים כבר היו בנויים בשכונות הגדונות רוב בתיהן, כך שנראה לנו שיש לקבוע כי בשנת 1890 התגוררו ב'מזכרת-משה', לפחות מאה משפחות יהודיות, ושמונים משפחות יהודיות, לפחות, ב'אהל-משה'. עם ייסודה של 'מזכרת-משה' הוקם בה ועד שכונה שנבחר על-ידי בעלי הדירות. לוועד בחרו גם בעלי דירות שלא גרו בשכונה. הבחירות התקיימו לעיתים רחוקות ביותר. הוועד טיפל בעניינים הבאים: מים, בטחון, בית-הכנסת, מקווה, מאפיה ופנקסי הכנסות והוצאות. שירותי השכונה נתממנו ממקור כספי פנימי, שכן רק משנת 1905 קיבלה על עצמה עיריית ירושלים את הדאגה לנקיון הרחובות בעיר והתאורה בה. המתנחלים הראשונים בשכונה היו יוצאי העיר העתיקה, אשר נחשבו לסלחה ושמנה של ירושלים. בראשיתן נחשבו השכונות לשכונות יוקרה, לפי שאנשים ידועי שם התגוררו בהן. שכונת 'מזכרת-משה' נועדה לאשכנזים, אך ברשימת המתנחלים הראשונה מצויים שישה ספרדיט מתוך רשימה כללית של שישים ושניים מתנחלים¹¹.

פרטים נוספים בקשר לבנייה של שתי השכונות מצויים אצל גראייבסקי. הוא מציין כי המגרש של שתי השכונות נקנה במחיר של שלושה גרושים האמה על-ידי הוועד של 'אבן-ישראל' ומשכנות-ישראל, הודות לסניף של 'קרן מזכרת השר מונטפריורי' בלונדון שבא כוחו בארץ היה ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל. הבתים נבנו בעזרת הלוואת כסף לתשלומים

6 'הצב'י, ג' באלול תרמ"ה, שנה א, גל' מא, עמ' 1. נראה כי לאזור זה מתייחסת גם המודעה בעתון 'הצב'י מיום ג' בטבת תרמ"ו, המציינת כי 'בעוד ימים מספר יחלו בבניין 50 בתים למכרם בתנאים טובים על האדמה אשר בין בתי רבי נסים ב"ק ובין החצר החדשה של הבנקיר פרטיג'ר על דרך המלך. הבתים האלה היותר קרובים לעיר מכל הבתים האחרים. ייגמרו עד ראשית שנת הדירות בשנה הבע"ל ואז יוכל הקונה למסרם לכל החפץ בהם מוכנים לכל'. ראה: 'הצב'י, י"ג בטבת תרמ"ו, שנה ב, גל' יא, עמ' 4.

7 'הצב'י, כ"ג באייר תרמ"ה, שנה א, גל' כח, עמ' 1.

8 ספר הישוב, עמ' 28—29; מיזול, עמ' 67—70.

9 מיזול, עמ' 68.

10 לונץ-קיסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ד, עמ' 78—82).

11 מיזול, עמ' 95—97.

בתנאים האלה: החברים ישלמו מחיר המגרש (שלושה גרושים האמה) ושליש מהוצאות הבנינים, והקרן תלווה להם שני הנשארים לשלמם במשך חמש עשרה שנה בלי ריבית. ולבטחון יירשמו המגרשים והבניינים בספרי הממשלה על שם שניים מחברי הוועד 'מכון קרן מונטיפיורי' וככלות שנות התשלומים רק אז יעבירו חברי המכון את המגרשים והבניינים לשם החברים, וכן היה. ומן הכסף אשר הוחזר לקרן נבנו עוד שכונות בתנאים דומים: 'ימין-משה', 'זכרון-משה' ו'קרית-משה'¹².

בשכונות 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה', כמו גם בשכונות רבות אחרות בירושלים נקבעו אבני זכרון לציון בנייתן והמסייעים לבניה. במקרה של השכונות המצויינות התייחסו כמובן אבני הזכרון למשה מונטיפיורי שעל שמו הן נקראו. בשנת 1887 כבר מוסר עתון 'הצבי' על קביעת לוחות אבני הזכרון, אבני שיש, בשער שכונת 'אהל-משה'. העתון אף מציין כי על הלוח חרות בעברית: 'אבני זכרון מזכרת, לכבוד ולתפארת, לזכר עולם, יהי צדיק גולת הכותרת, השר הגדול סיר משה מונטיפיורי זלה"ה אוהב את התורה באהבה מסתרת תנצב"ה מעוטרת אמן'¹³. מעל שער 'מזכרת-משה' נקבעה אבן שיש שנחרתו עליה בעברית, ערבית ואנגלית המלים הבאות: 'מזכרת-משה אשר לחברת משכונת ישראל לזכרון השר משה מונטיפיורי, נולד ד' חשון שנת התקמ"ה ונפטר בשם טוב ביום ט"ז מנחם אב שנת התרמ"ה'¹⁴ (מיקום השכונות ראה מפה 1).

מבחינת התכנון בנויות השכונות 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' כמיבנה ריבועי-ריכוזי. שורות גושי הבתים ערוכים ברציפות ובהמשכיות מסביב לחצר מרכזית, שאליה מופנים חזיתות הבתים. ואילו אחורי הבתים פונים כלפי חוץ ויוצרים מעין חומה רציפה ששערי כניסה ויציאה לחצר קבועים בה והם ננעלים היטב בלילות. החצר משמשת להולכי רגל בלבד ולעניינים ציבוריים שכונתיים. בתוכה מצויים בורות ומאגר מים תת-קרקעיים. לשכונה מערכת שלימה של שירותים משותפים, כמו מאפיה, מקווה, מאגר-מים, בית-כנסת, תלמוד-תורה וכדומה. השכונה מהווה יחידה אורגאנית שלימה החיה את חייה רבי הפנים¹⁵.

שכונות 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' הן דוגמא לשכונות רבות שנבנו בירושלים גם לפנייה וגם לאחריהן. שכונות אלה ניתן לסווג כשכונות ה'חברות' או ה'אגודות'. את השכונות הללו מאפיינת העובדה שהן הוקמו על יסוד התאגדות של אנשים שאמנם לא היו בעלי רכוש ובעלי אמצעים כספיים, אולם היו מוכנים לפעול יחדיו מתוך עקרון של עזרה הדדית.

12 ספר הישוב, עמ' 28—29.

13 'הצבי', כ' באלול 1887, שנה ג, גל' כה, עמ' 5.

14 א"מ לונץ, ירושלים ב, תרמ"ז, עמ' 139—140; ספר הישוב, עמ' 28—29. תיאורי הווי על שכונת 'אהל-משה' ראה יהושע, חלק ד, עמ' 92—131.

15 לעניין המערך הפנימי של השכונות, ראה ג' גולני, סקר אורבני של שכונת מגורים קיימת בירושלים כבסיס לריהביליטציה, שכונות 'אהל-משה' ו'מזכרת-משה', חיפה 1965: D. H. K. Amiran, 'The Development of Jerusalem 1860-1970', in: *Urban Geography of Jerusalem A Comanum Volume to the Atlas of Jerusalem*, Jerusalem 1973, pp. 31-32.

להקמתה של כל שכונה קדם דבר ייסוד 'חברה', שחבריה נתנו מכספם לקופה משותפת, השיגו הלוואות רכשו בכוחות משותפים נחלת אדמה ולאחר מכן התחילו לבנות בה קימעה קימעה, שלב אחר שלב; הזוכה בגורל נכנס ראשונה לגור בביתו החדש בסיוע כספי הקופה הכללית. חבר זה הוסיף לשלם לקופה את יתרת חובו גם לאחר שהשתקע בדירתו, וכך נתאפשרה המשכת הבנייה והקמת הבתים למשתכנים הבאים אחריו. פרטי הפרטים על סדרי התשלומים, מטרת הבנייה וצורתה, ואף אורח החיים המיועד לשכונה נקבעו ונכתבו מראש בספרי ה'תקנות'. לכל אלה נצטרפה הכרה עמוקה כי מעשה הבנייה אינו מכוון לתועלתם של המשתכנים גרידא, אלא לכבודה ולגדולתה של ירושלים הנגאלת משממונה. מבחינה זו זהות שכונות 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' לשכונות 'חברות' רבות אחרות. ייחודן של השתיים הנדונות היה בסיוע הכספי שניתן להן על-ידי 'קרן מזכרת-משה' אשר סייעה והקלה עליהן את פעולת הקמתן.

**

אף השכונות 'אבן-ישראל' ו'משכנות-ישראל', שקמו בשלב הראשון של היציאה מחוץ לחומות, היו שכונות 'חברות'. בשנות השמונים נתחדשה הבנייה בתוכן ונוספו בהן דירות רבות. לונץ במיפקדו לשנת 1897 קובע 126 דירות לשכונת 'אבן-ישראל' ו-103 — למשכנות ישראל¹⁶. ספק אם זה היה מספר הדירות בהן כבר בסוף שנות השמונים. נראה כי לגבי זמן זה יש לקבל כי בכל אחת מהן נמצאו שמונים דירות מגורים בקירוב.

**

שכונה חשובה אחרת, אף היא שכונת 'חברה', שנמשכה בה הבנייה בשנות השמונים ושגדלה כנראה במידה ניכרת לרגל מיקומה על דרך יפו, היא 'נחלת-שבעה'. דרך משל, עתון 'הצבי' משנת 1885 מוסר על פעולת בנייה של 9 בתים במקום, כאשר בחלק מן הבתים הפועלים הם יהודים¹⁷. מרדכי בן הלל הכהן שסייר בעיר בשנת 1889. קובע כי שכונה זו היא השכונה היותר גדולה בעיר ונוקב בשלוש מאות את מספר הבתים בתוכה בעת ביקורו¹⁸. לנו נראה מספר זה גבוה מדי, ומקובלים עלינו יותר נתוניו של לונץ. במיפקדו לשנת 1897 מנה לונץ בשכונה 160 בתי מגורים¹⁹. לפיכך נראה כי בסוף שנות השמונים נמצאו בשכונה לפחות 120 דירות מגורים.

16 לונץ-קרסל, עמ' 266—267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71); תיאורי הווי על שכונת אבן-ישראל ראה יהושע, חלק ד, עמ' 42—91.
17 'הצבי', י"ט באב תרמ"ה, שנה א, גל' לט, עמ' 1.
18 מסעות מרדכי בן הלל הכהן, חשון-כסלו תר"ן (1889), אצל יערי, מסעות, עמ' 651—732, במיוחד ר' עמוד 701.
19 לונץ-קרסל, עמ' 266—267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

**

שתי שכונות-חברה' ותיקות נוספות, אשר חל כנראה גידול מה במספר דירותיהן בשנות השמונים הן: 'קרית גאמנה' (ניסן ב"ק) ו'בית יעקב'. בראשונה, נראה לנו, הוכפל מספר הדירות משלושים לשישים (ב-1897 מונה לונץ—מאה ועשרים דירות בשכונה זו), ובשנייה מעשרים לשלושים (ב-1897 נשאר לונץ במספר של שלושים דירות לשכונה זו).²⁰

הקמתן של 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' מחד גיסא, והגידול בשכונות היהודיות הוותיקות שנמצאו על דרך יפו מאידך גיסא, הביאו להתפתחותו של ריכוז יהודי חשוב על ציר התנועה הראשי של העיר החדשה. התפתחות זו התחזקה עוד יותר בהמשך שנות השמונים, עם הקמת שכונות יהודיות נוספות בציר זה, שבהן גדון בהמשך מאמרנו.

שכונות התימנים — 'משכנות', 'כפר-השילוח' ו'נחלת-צבי'

שתי שכונות נוספות שקמו בירושלים בזמן מקביל לערך להקמתן של 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' הן שתי השכונות הראשונות של התימנים: 'משכנות' ו'כפר השילוח'. מבחינת גודלן היו אלו שכונות קטנות. במיוחד הראשונה שבהן. חשיבותן העיקרית היתה כמובן בייחודן כשכונות של עולי תימן הראשונים.²¹ הידועה והגדולה שבהן היתה זו של 'כפר-השילוח', אם כי ראשונה הוקמה דווקא השכונה הקטנה, הידועה כ'משכנות התימנים', אשר נבנתה ליד שכונת 'משכנות-ישראל' (ראה מפה 5).

לאחרונה נתפרסמו שני מכתבים המתייחסים לנושא של הקמת בתי התימנים בירושלים. המכתב הראשון משנת תרמ"ד מתאר את מצבה של העדה התימנית בירושלים. הכותב מציין כי רוב בני העדה תמכו בו בהתנגדותם לתוכנית של יישוב התימנים בכפר-השילוח, לרגל ריחוקו של המקום מיישוב ישראל, וכי יוסף נבון נדב קרקע בשכונת 'משכנות-ישראל' להקים עליה י"ג בתים ליהודי תימן. המכתב השני מופנה לנדבנים בלונדון וקשור בבניית ג' הבתים בשכונה. במכתב מודה הכותב לנדבנים מלונדון על פעולתם ומבקש מהם להוסיף על מעשיהם הטובים ולבנות בתים נוספים, ובמיוחד בית-כנסת החסר להם. מן המכתב אנו למדים גם על מצבם הקשה של יהודי תימן בירושלים באותן שנים.²²

גם עתון 'הצבי' משנת 1885 מוסר בכמה מגליונותיו פרטים על הקמת בתי 'משכנות-התימנים'. העתון מוסר כי הוועד של אנשי לונדון בירושלים קנה קרקע בשכונת 'משכנות-

20 שם, שם.

21 על עליית התימנים הראשונים לירושלים ישנה ספרות רבה. נכוון כאן בינתיים אך לתיאור של ש' אלשיך, 'עלית יהודי תימן לא"י', ביערי, מסעות, עמ' 640—650, ולמאמר של א' יערי, 'עלית יהודי תימן לא"י', בקובץ: שבות תימן, עמ' 11—37.

22 י' טובי, 'משכנות — השכונה הראשונה ליהודי תימן בירושלים', פרקים, א, עמ' 202—204, בית הכנסת בשכונה נודע בשמו בית כנסת 'הגורל' ובחצרו — אבן זכרון.

ישראל' על מנת לבנות עליה שלושה עשר בתים בעבור התימנים. יתרונו של מקום זה מבניית שכונה על קרקע שיכלו להשיגה חנם ליד קבר שמעון הצדיק וקבר רחל היה בכך, שהקרקע נמצאה בקירבת שכונות יהודיות, ורבים מן התימנים עבדו בשכונות אלו. בניית שלושה עשר הבתים נסתיימה בשנת 1885 וחלוקתם היתה כדלהלן: שנים עשר מהם ניתנו למשפחות, והבית השלושה עשר נקבע לשמש כבית תפילה. הבתים ניתנו לתימנים על פי גורל לזמן קצוב של שנתיים, ורק לכאלה שיש להם פרנסה ועלו עד שנת תרמ"ד ואשר הודיעו בראשית שנת תרמ"ה כי הם חפצים בבתים. חלק מן המשפחות התיישבו עוד לפני כן באהלים מול השכונה היהודית, ודבר זה הביא לזירוז בניית הבתים.²³

**

מובן כי בניית שלוש עשרה דירות מגורים בשכונות 'משכנות' לא יכלה לפתור את מצוקתם של עולי תימן הראשונים שהגיעו לירושלים בראשית שנות השמונים. מעניין כי גם במקורות לא יהודיים מסופר על מצבה הקשה של העדה. עתון קרן החקר הבריטית משנת 1887 מוסר את הפרטים הבאים על עולי תימן: לפני חמש-שש שנים בקירוב, החלו באים לירושלים יהודים רבים על משפחותיהם מתימן. יהודים אלה היו כמעט כולם עניים ביותר ונוזקו נדבבתם של יהודים ונוצרים. הקושי העיקרי היה מציאת מקום מגורים לאכסונם. בקיץ גרו בחוץ. לקראת החורף קנו בעבורם מספר תושבים יהודיים קרקע סלעית מדרום לסילוואן שממזרח לנחל קידרון וגננו בשליש מדרון הגבעה. עד לכתבת הדברים, מציין העתון, כבר נבנו בעבורם כעשרים חדרים המיועדים כל אחד למשפחה, אבל הצפיפות שם רבה עד שלעיתים גרות שתי משפחות בחדר אחד. מעל הכניסה של כל חדר כתוב בעברית שמו של הנדבן או הבונה שלו. לראשונה נבנו החדרים כשהסלע החשוף משמש להם קיר רביעי, והכניסה ממערב. במשך הזמן הוסיפו קומות שניות. כאשר בהן הכניסה ממזרח. ליד כל חדר הושארה חלקת קרקע קטנה המיועדת לסוכה בחג. מים מגיעים לישוב מביר איוב. הבנייה לא תמיד סימטרית – יש בניין שבו שלושה חדרים בקומת הקרקע ושלושה מעליהם, ויש בניין ששני חדרים מצויים בקומת קרקע וארבעה מעליהם. ישנה דרך המובילה מהישוב לעמק.²⁴

בכתביו של י"ד פרומקין, שנערכו על-ידי קרסל לפי הדיווחים בעתון 'החבצלת', אנו מוצאים גם כי העלייה של יהודים תימנים חסרי-כל היוותה בעיה רצינית בירושלים, שכן אלה לא היו זכאים לכספי החלוקה. הוצעו שלוש הצעות עזרה למענם: בנימין יחזקאל יהודה התנדב לתת למספר משפחות את שדותיו במושבה קולונית, עליהם יהיה רק למצוא כסף לשם בניית בתים שם. ויטנברג נדב מגרשים מחוץ לעיר, שיכלו להספיק לעשר

23 'הצבי', כ"א בשבט תרמ"ה, שנה א, גל' טז, עמ' 3; שם, כ"ט באולול תרמ"ה, גל' מה, עמ' 2. שם, ז' בחשוון תרמ"ו, שנה ב, גל' ג, עמ' 1.

24 רבעון קרן החקר הבריטית, 1887, PEF.QSf, עמ' 156.

משפחות. וכן עשה ר' בועז אשר נדב קרקע לבניית שמונה עשר בתים למשפחות על מורדות הר-הזיתים. גם כסף נדבו להם לצורך בניית הבתים על הקרקעות שקיבלו.²⁵ באחד ממכתבי התימנים שנתפרסמו לאחרונה אנו למדים גם בקשר לקרקע בכפר השילוח שנדבה בועז הבבלי. כמה יחידים מבין העולים התימנים החלו בונים בתים במקום עוד בשנת תרמ"ד, אלא שנסיונם נכשל. רק בכ"ו כסלו תרמ"ה התקיימה החנוכה הרשמית של הבתים הראשונים שהוקמו לתימנים במקום בסיועה של חברת 'עזרת-נידחים'.²⁶ ביטוי לגסיון ההתנחלות 'הפרטיזני' הראשון של התימנים בכפר השילוח ניתן למצוא בדבריו של ר' יוסף בן שלמה מסעוד בעתון 'החבצלת' מאייר תרמ"ה: 'אח"כ נתועדו ח"י בעלי בתים מחברתינו ויצאו חוץ לעיר מקום ששמו סלואן אשר על מי השילוח, לקחו קרקע במתנת גביר א' ששמו בועז יצ"ו ואמרו כי הם יעשו לעצמם בנין דירת ארעי מרוב דחקם והתחילו לעשות במלאכה ולא יכלו, כי הוא קשה עד מאד, ואח"כ מהם ישבו במחילות ומערות ומהם עזבו והלכו להם'.²⁷

לעזרתם של התימנים בירושלים באה החברה שציינו אותה קודם, היא אגודת 'עזרת נידחים'. החברה הוקמה על-ידי קבוצה ממשכילי ירושלים בראשות י"ד פרומקין, בן-יהודה, נסים בכר ואחרים. מטרתה היתה לסייע לגזקנים, ובמיוחד שלא יזדקקו לסיועו של המיסיון הנוצרי.²⁸ כמו שכבר ראינו, עורר מצבם הקשה של עולי תימן בירושלים תשומת לב גם אצל הקהילה הנוצרית ובמיוחד הפרוטסטנטית שבעיר, ונציגי המיסיון שלה החלו כנראה לדוג ב'מים עכורים' אלה. אנשי 'המושבה האמריקאית', שהחלו מתבססים בירושלים בשנות השמונים, מספרים גם הם על קשריהם עם עולי תימן ועל הנסיגות שהם עשו לעזור להם.²⁹

לונץ מציין בקשר לחברת 'עזרת-נידחים', כי מטרתה העיקרית היתה אך להציל את הנלכדים או העומדים להילכד ברשת המיסיון בשלושה דרכים אלה: (א) לעזור לאלה מהעולים לשוב לארצם ולמולדתם; (ב) להושיע לאלה אשר יכלו להתפרנס פה מיגיע כפם, על-ידי מלאכה ומסחר; (ג) לדאוג בעד נערים עוברים, ללמדם מלאכה המחיה את בעליה. אבל לאט לאט התפשטה עזרתם גם לשטחים אחרים.³⁰

25 מבחר כתבי י"ד פרומקין, בעריכת ג' קרסל, עמ' 31–33, מתוך 'החבצלת', תרמ"ד, שנה יד, גל' 22. וראה גם צ' מדמוני, 'התישבותם של יהודי תימן בכפר השילוח', פרקים, א, עמ' 250–259 ו'האסיף' (בעריכת ג' סוקולוב), תרמ"ו, שנה ב, עמ' 195–197.

26 טובי (לעיל הערה 22), עמ' 202–204; מדמוני (לעיל הערה 25), עמ' 255; תאור ההגיגה ראה ב'החבצלת', א' בטבת תרמ"ה, שנה טו, גל' 10, עמ' 73–76.

27 ספר הישוב, עמ' 32–33; על בועז הבבלי ראה גם מ"ד גאון, יהודי המזרח, ירושלים תרפ"ח, עמ' 734.

28 י' טריואקס וא' שטינמן, ספר מאה שנה, תל-אביב 1938, עמ' 243 (מתייחס לערך לשנת 1887).
29 Vester (Spafford) H. Bertha, *Our Jerusalem: An American Family in the Holy City 1881-1949*, London 1951.

30 לונץ-קרסל, עמ' 252, שנים תרמ"ג–תרמ"ד (מתוך ירושלים בארבעים שנה האחרונות בלוח ארץ-ישראל, טו–יט).

על בועזו הבבלי, שתרם את המגרש הראשון לשכונת התימנים בכפר השילוח, מספר גראייבסקי בספר הישוב, כי היה בין החובבים הראשונים גואלי הארץ שרכשו להם נחלאות, לא לשם עושר וכבוד, אלא לשם חיבת ציון. 'לא עשיר גדול היה ר' בועז אבל חובב ארץ-ישראל בכל רגשי ליבו ובשנת תרמ"ד כשנתעוררה שאלת התימנים בירושלים והדאגה לבתים בשבילם ויהי הראשון ר' בועזו בגדבתו; מחצית מנחלתו מסר לכולל הספרדים לבנות בתים לשמונה עשרה משפחות של אחינו התימנים. אמנם שטרי המקנה אשר לו לא היו מקוימים כראוי אך מנהלי כולל הספרדים הוציאו עוד 16 לירות טורקיות וקיימו שטרי המקנה כדת כך שמחצית הנחלה עברה לו ומחציתה לידי כולל הספרדים שנתנו לבנין בתים לתימנים'.³¹

גראייבסקי וגם אחרים טועים בקובעם את שנת תרמ"ט כשנת ייסודה של שכונת השילוח. נראה כי בניין הבתים הראשונים בשכונה הסתיים כבר בשנת 1885. בחודש טבת באותה שנה מוסר העתון כי ועד חברת עזרת-נידחים חנך שלושה בתים במקום, וכי הונחו יסודות לבניית עוד שני בתים.³² ועתון 'הצבי' מאדר שנה זו מציין ששני בתים חדשים אשר נבנו במקום נחנכו, וכי הונחו יסודות לשבעה בתים נוספים.³³

בשנת 1886 מוסר עתון 'החבצלת' על בניית בתים במקום ומציין כי 'בשבוע הבא ייחנכו אי"ה 8 הבתים החדשים אשר נבנו מאת החברה "עזרת-נידחים" על הבתים אשר בנתה קודם לצלע הרהזיתים על עין מי השילוח. הבתים האלה יחולקו בגורל לשלוש שנים לשמונה משפחות ממשפחות התימנים'.³⁴

לשנת 1886 מוסר עתון 'הצבי' כי מספר עולי תימן בירושלים הגיע כבר למאתיים משפחות. הם מצטופפים בעיר ופרנסתם בדוחק. גם הגשים והילדים שלהם עובדים: בבנין, כמשרתים, כובסות, בוררות חטים וכד'. בעייתם הקשה היא הדיור. אין במ תועלת רבה לעיר, רק תוספת עוני.³⁵ וב-1888 מוסר אותו עתון כי באותו שבוע עלו שלוש עשרה משפחות תימנים נוספות לירושלים, וכי ישגן עוד מספר משפחות בדרך.³⁶

הפטרון העיקרי של שכונת התימנים בכפר השילוח היתה אגודת 'עזרת-נידחים' שבראשה עמד י"ד פרומקין. בנו גד פרומקין מספר בספר זכרונותיו על שכונת תימנים זו. הוא מציין כי פעם בשבוע או פעמיים בשבוע היה אביו יוצא רכוב על חמורו לכפר השילוח בצלע הרהזיתים לפקוד את עדת התימנים, שראו בו את מיטיבם ואיש חסדם.³⁷

31 ספר הישוב, עמ' 32-33.

32 'הצבי', א' בטבת תרמ"ה, שנה א, גל' ט, עמ' 2. וראה גם 'הצבי', כ"א בחשוון תרמ"ו, שנה ב, גל' ה, עמ' 1, שבו מדובר באופן כללי על בניית בתים אהדים, לתימנים בסילוואן.

33 'הצבי', כ"ו באדר תרמ"ה, שנה א, גל' כא, עמ' 1.

34 'החבצלת', כ"ד בטבת תרמ"ו (1886), שנה טז, גל' 15, עמ' 115; וראה גם 'הצפירה', כ"ז בטבת תרמ"ה, שנה יב, גל' 1, עמ' 5-6 (שבו מדובר על שלושה בתים בלבד).

35 'הצבי', י"ט באב תרמ"ו, שנה ב, גל' מב, עמ' 3.

36 'הצבי', כ"ד באדר תרמ"ח, שנה ד, גל' יד, עמ' 5.

37 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 62 (מתייחס לשנת 1885 לערך).

שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט

לונץ מעריך לראשית המחצית השנייה של שנות השמונים את מספר הבתים שנבנו על-ידי חברת 'עזרת-נידחים' בעבור עניי התימנים בעשרים בית, אשר ישבו בהם חינם שלוש שנים חליפות³⁸. בתאריך מאוחר יותר, במורה הדרך שלו לארץ-ישראל (1891), כבר מעלה לונץ בהרבה את מספר הבתים בשכונת התימנים בסילוואן. הוא מציין כי במקום כחמישים בתים קטנים, שנבנו לעניי התימנים בהשתדלות חברת 'עזרת-נידחים', וכי כעת יושבים בהם גם עניי שאר המקהלות, חינם, שלוש שנים חליפות³⁹.

נראה כי לאחר שלב ההקמה הראשון של השכונה בעזרתה של חברת 'עזרת-נידחים', החלו גם יחידים מעדת התימנים בונים בתים במקום. כמו-כן הוקמו במקום עשרה בתים מנדבת הברון משה הירש. במיפקדו משנת 1897 כבר קובע לונץ את מספר הבתים במקום במאה ושלושים. שישים וחמישה בתי החברה 'עזרת-נידחים', השאר — עשרה שנבנו מנדבת השר משה הירש, ואחרים בהשתדלות רבנים ונדיבים אחרים. בה יושבים עניי כל העדות שלוש שנים חינם. כמו-כן בנו להם יחידים בתים רבים אצל בתי החברה ובמקום גמצאו גם שני בתי-כנסת⁴⁰.

על בניית עשרת הבתים מכסף הברונית הירש מוסר עתון 'החבצלת' משנת 1898. העתון מציין כי כלתה בניית עשרה בתים במקום בין בתי חברת 'עזרת-נידחים' ונמסרו לעשר משפחות עניות: חמש ספרדיות וחמש אשכנזיות, לגור בהם שלוש שנים⁴¹. גם דוד ילין מספר על בניית בתים אלה, ומציין שהברונית שלחה כחמישה עשר אלף פראנק לבניית עשרה בתים מעל לגגות בתי עניי התימנים, אשר הקימה חברת 'עזרת-נידחים' על הר-הזיתים אצל הכפר סילוואן, ולהושיב בהם עניים מבני כל העדות השונות... ואף בור גדול ייכרה להם שמה ולא יוסיפו עוד להתעשק עם שכניהם האכרים הערביים על אודות מי השילות אשר החלו הולכים בשנים האחרונות לאט עוד יותר מאשר בימי ישעיהו⁴². לסיכום פרשת בנייתו של כפר השילוח נוכל לציין כי עד לסוף שנות השמונים הוקמו במקום חמישים בתים בקירוב. מבחינת משפחות סביר להניח כי מספרן היה אף רב יותר וכנראה הגיע אף עד לשמונים (מיקום השכונה ראה מפה 5).

במאורעות שנות השלושים של המאה העשרים ניטש המקום מתושביו היהודיים מטעמי בטחון, על פי דרישתם של השלטונות הבריטיים⁴³.

38 לונץ-קרסל, עמ' 252, שנים תרמ"ג-תרמ"ד (מתוך ירושלים בארבעים שנה האחרונות בלוח ארץ-ישראל, טו-ט).

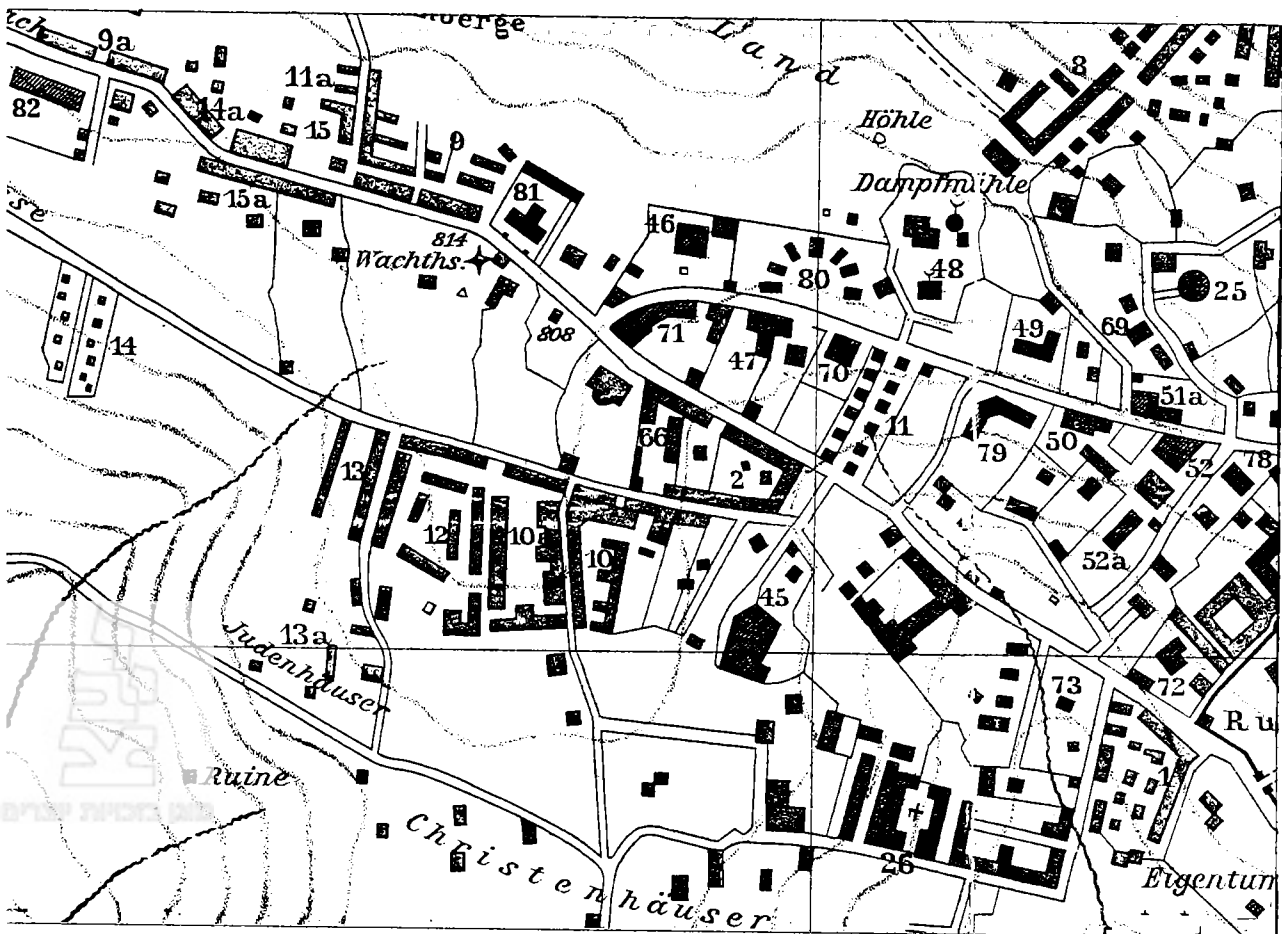
39 א"מ לונץ, מורה דרך בא"י, 1891, עמ' 134.

40 לונץ-קרסל, עמ' 270 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ו, עמ' 59-71); ספר הישוב, עמ' 32-33.

41 'החבצלת', כ"ח באייר תרנ"ח (1898), שנה 28, גל' 30, עמ' 221.

42 ד' ילין, כתבים, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 178 (ז' בחשוון תרנ"ח).

43 ספר הישוב, עמ' 32-33; ראה גם י"א אורגשטיין, יומן הכותל, ירושלים תשכ"ח, המראה בעליל כי עדיין ב"ג בסיוון תרח"ץ (12.6.38) גרו יהודים בכפר השילוח.

מפה 1: אזור דרך יפו (1894, שיק בהערה 103)

[הסבר המספרים המופיעים במפה לפי שיק]

52a	בית יתומים יהודי	14a	זכרון טוביה *	1	נחלת שבעה
66	בית-ספר 'אליאנס' הישראלי	15	שערי צדק	2	אבר-ישראל
69	קונסוליה אנגלית	15a	בית-יעקב	8	שערי-משה
70	קונסוליה גרמנית	25	כנסיה אתיופית	9	מחנה-יהודה
71	קונסוליה אוסטריית	26	כנסיה ואכסניה גרמנית-קתולית	9a	שבת-אחים *
72	קונסוליה פרסית	45	"סליתה קומי"	10	משכנות-ישראל
73	קונסוליה איטלקית	46	בית-ספר אנגלי לנערות	10a	מזכרת-משה
78	בית-חולים רוטשילד	47	מלון קאמניץ	11	עזרת-ישראל
79	בית-חולים גרמני	48	נבי קימר	11a	שערי-ירושלים *
80	סנטוריום של החברה המיסיונרית האנגלית	49	בית-ספר של האחיות סנט ג'וזף	12	אהל-משה
81	בית-חולים עירוני	50	בית נשים רוסי	13	ללא שם **
82	בית החולים 'שערי צדק'	51a	'תבור' ביתו של שיק	13a	כנסת-ישראל
		52	בית-ספר יהודי לנערות	14	בתי-התימנים ***

* טעות: מספרי שערי ירושלים ושבת-אחים התחלפו במפה.

** טעות: זכרון טוביה היא במספר 13, ואינני יודע לאיזה שכונה התכוון ב-14a. אולי ל'אהל שלמה'.

*** שכונת בתי התימנים נקראה גם 'בתי פח' ו'שבת-צדק'.

**

שכונת תימנים שלישיית שקמה בירושלים, אם כי קצת מאוחר יותר, היא 'נחלת-צבי'. לונץ מוסר לשנת 1889, כי היא מצויה בצד מאה-שערים, והינה בת שלושים בתים קטנים שמחיר כל אחד שמונה מאות פראנק. הללו נבנו בעד עניי התימנים שישלמו את מחירם בתשלומים גמוכים של פראנק אחד לשבוע. השכונה נבנתה בכספי הגדיב הבארון מ"ד הירש בהשתדלות האדון נסים בכר. כן סייעה למתיישבים חברת 'עזרת-בידחים', על-ידי מתן הלוואות בתנאים נוחים מאד⁴⁴. גראייבסקי מציין אף הוא, כי השכונה נוסדה בכסף הבארון משה ד' הירש, על מנת לשלם בתשלומין קטנים במשך חמש עשרה שנה, והכסף שגבה נועד לבניין בתים אחרים בשביל עניי העדה. הוא מוסיף כי בשלב הראשון נבנו במקום רק שלושים דירות, אך לאחר מכן הוסיפו התושבים עוד ארבעים וחמש דירות, כך שמספר כלל הדירות הגיע לשבעים וחמש. הוא אף מציין כי נמצאו גדיבים שהקדישו במקום בתים וחצרות לכולל 'ארץ-תימן', לתמיכה בתלמידי חכמים שתורתם אומנותם. כן בנו בשכונה הזאת בית מדרש לתורה ולתפילה. אחד הגדיבים, ר' יעקב אריה ד"ר סאלאוונדי מדירקיהיים, הקדיש בשנת התרנ"ו שלושה בתים ובור מים לבית תלמוד התורה, 'תורה אור' בשכונה הזאת. על בור המים נחקק הדבר במצבת אבן שנקראה 'באר-יעקב' על שמו⁴⁵. לשלב השני של בניית הבתים בשכונה מתייחסים ככל הנראה, הדברים של אחד המקורות המסכמים, המציין כי 'בשנות תר"מ—תר"ן התעוררו אחדים מיהודי תימן שהתגוררו לא רחוק מן הכותל המערבי במקום הנקרא "מיידאן", ויעבירו קול במחנה לעלות ולבנות. ויקנו שטח אדמה מערבה למאה-שערים מחברת "כל-ישראל-חברים" וחלקוהו לארבעים ואחד מגרשים בן 175 אמה כ"א במחיר 100 נאפוליאון בתשלומים שבועיים של חמשה גרשים במשך 40 שנה ויסדו את השכונה (בשנת תרנ"ד) ויקראוה בשם נחלת-צבי. כמובן שסגנון הבנייה היה תימני. רחובות ופרוודורים די צרים, עליות בתים ומרתפים, הכל בצפיפות רבה'. מקור זה מוסיף כי בשכונה הקטנה נבנו מספר רב של בתי-כנסת — חמישה, ואחת הסיבות לכך היא תמותת הילדים הרבה ששררה בתקופה, וכתוצאה, בנייה של בתי כנסת על-ידי המשפחות האמידות לזכר בניהם הנעדרים, או לשם סגולה⁴⁶.

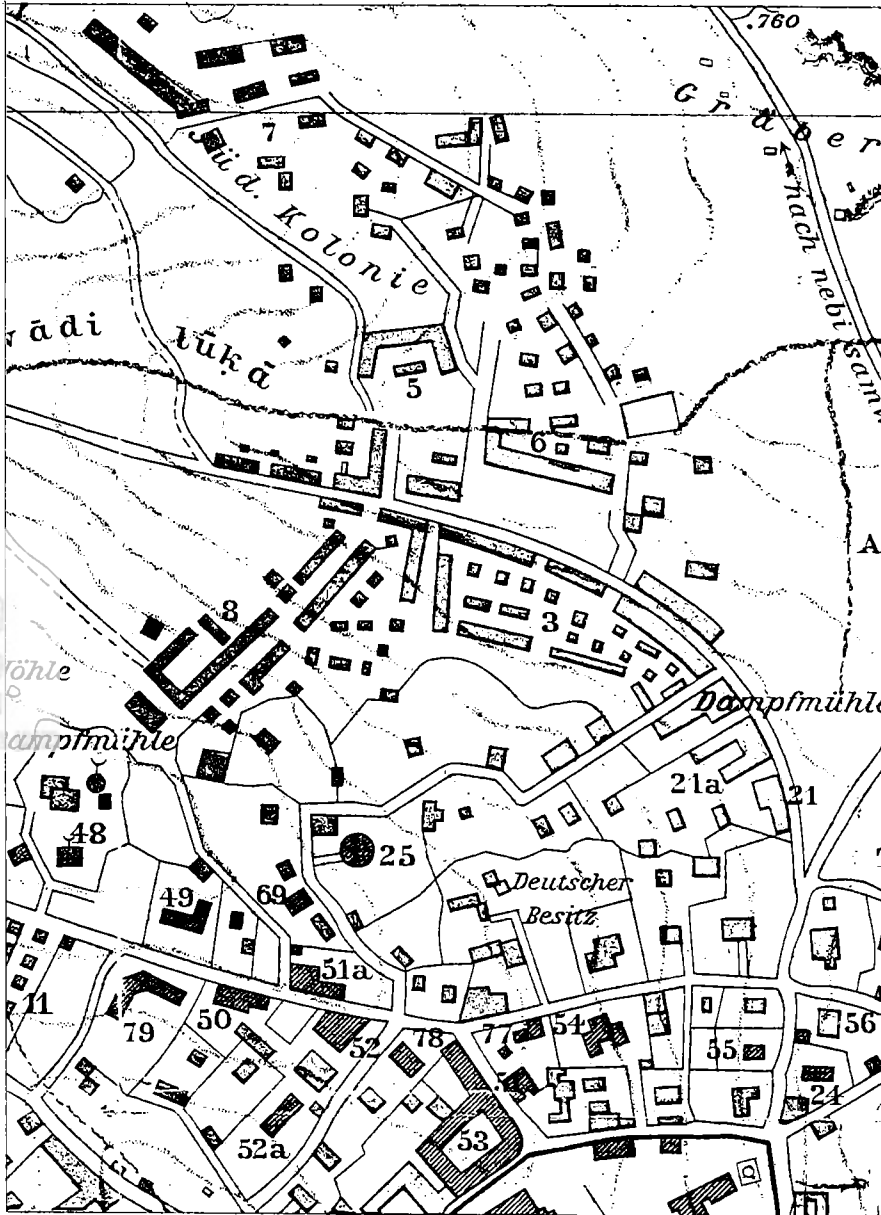
לונץ מסכם ביחס לשכונת 'נחלת-צבי' לשנת 1897, כי בה שבעים וחמישה בתים, שלושים בתים נבנו בכספי השר הבארון משה ד' הירש ז"ל לשלם את מחירם בתשלומים הקלים מאד במשך חמש עשרה שנה; ארבעים וחמישה בתים נוספים בנו אחר כך המתישבים עצמם⁴⁷. מבחינת שלב דיונונו אנו נראה, כי בסוף שנות השמונים נמצאו במקום חמישים בתים בקירוב, אותם שנבנו על-ידי הבארון הירש וחלק מן הגוספים.

44 לונץ-קרסל, עמ' 255 (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו—יט); שפירא, עמ' 59—60.

45 ספר הישוב, עמ' 49.

46 שפירא, עמ' 59—60; בתי השכונה ומיקומה ראה מפות 2 ו-5.

47 לונץ-קרסל, עמ' 269 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

מפה 2: אזור מאה־שערים

מפה 2: אזור מאה-שערים (1894, שיק בהערה)

[הסבר המספרים המופיעים במפה לפי שיק]

3. מאה-שערים	50. בית נשים רוסי
5. שערי-פינה	51. תבור, ביתו של שיק
6. בית-ישראל	52. בית-ספר יהודי לנערות
7. אהל-שלמה	52a. בית יתומים יהודי
8. שערי-משה	53. אכסניה רוסית
11. עזרת-ישראל	54. בית החברה המיסיונרית האנגלית
21. סוכות שלמה *	55. בית החברה המיסיונרית הכנסייתית
21a. " "	56. 'מחנים' בית הפטריארכט הקתולי
24. כנסייה פרוטסטנטית ערבית	69. קונסוליה אנגלית
25. כנסייה אתיופית	77. בית-חולים לילדים
48. נמי קימר	78. בית-חולים 'רוטשילד'
49. בית-ספר של האחיות סנט ג'וזף	79. בית-חולים גרמני

* כאן טעה, כנראה, שיק והחליף את סוכת שלום בעיר שלום (בתי-פרלמן), (שתיחן שכונות 'חברות מסחר' שנבנו בסיוע שלום קונסטרום), וקבע את מקום שתיחן ליד מאה-שערים.

התרחבות אזור מאה-שערים והקמת שכונות בתי הקדש ;
שערי-פינה, שערי-משה (כולל ורשא), בית-ישראל

הקמתה של שכונת התימנים השלישית שצויינה על ידינו, נחלת-צבי, בקירבה רבה לשכונה הוותיקה 'מאה-שערים' מצביעה על תופעה בולטת שהיתה אופיינית בהתפתחותה של ירושלים היהודית שמחוץ לחומות. שכונות קטנות רבות נבנו בצמידות לשכונה גדולה זו, אשר הפכה להיות מרכז מוקד יישובי חשוב בתחומיה של ירושלים החדשה. שכונה קטנה נוספת שנוסדה בשנות השמונים ליד מאה-שערים היא 'שערי-פינה'. גראייבסקי מוסר על בנין שכונה זו כדלהלן: בשנת תרמ"ז—תרמ"ח התעסקו רבים ב'בנינה של ירושלים'. מי לשם מסחר ומי לשם מצווה. בהם ר' בצלאל לאפיין ור' מאיר שמעון ליבראכט; הם עם חבריהם ר' אליהו גודל ור' זאב ספיר יסדו אז 'חברה לבנין בתים ע"פ תוכנית', שנתנה את האפשרות לכל אחד לרכוש לו בית בתנאים נוחים על ידי תשלומים לשיעורים. הם הצליחו אמנם להקים שכונה, בין מאה שערים לבית-ישראל, והיא היא שכונת 'שערי-פינה', בת ארבעים דירות הקיימות עד היום, בתוספת דירות מספר של יחידים, רובם ככולם תימנים. שרצו לייסדה על בסיס מסחרי, לא הצליחו והפסידו הרבה מכספם⁴⁸. נראה כי קירבתה של שכונה זו לשכונת התימנים 'נחלת-צבי' הביאה לכך שבחלק מבתיה וכן בבתים נוספים שניבנו בה התנחלו בני העדה התימנית. אחד מספרי

48 ספר הישוב, עמ' 31; מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5.

הסיכום מציין כי השם 'שערי־פינה' ניתן לה משום שבפינת השכונה היה מבוא, כעין שער. במשך הזמן איבדה השכונה את ייעודה הראשוני כשכונת מגורים מסחרית, ובין המשפחות הרבות שגרו בה נוצר מיעוט בולט של תימנים בתוך רוב של אשכנזים⁴⁹.

**

סוג מיוחד של שכונות שנוסדו בירושלים שמחוץ לחומות הן אותן שידועות כשכונות 'בתי הקדש'. בדרך־כלל ניתן להבחין בשכונות אלו בשני סוגים: (א) שכונות 'בתי הקדש' שנבנו על־ידי נדבנים יחידים; (ב) שכונות 'בתי הקדש' שנבנו על־ידי ה'כוללים'. המונח 'בתי הקדש' מתייחס לבתים שנבנו על ידי גורם כלשהו שלא גר בהם, נדבן, קרן לטובת עניים, כולל וכדומה, אשר מימן את בניית הדירה או קנייתה והקדיש אותה לעניים למגורי חינום בתנאים מסויימים. מספר 'בתי־ההקדש' שקמו בירושלים ברבות השנים היה רב ביותר, עד שהיו כאלה שניסו לקבוע ולומר כי אין אולי בעולם שום כרך בו ישנם בתי הקדש במידה כה מרובה כפי שמצוי הדבר בירושלים^{49*}.

מבחינה מסויימת ניתן לראות גם בחלק מבתי התימנים בשכונת 'משכנות', 'כפר השילוח' ו'נחלת־צבי' בתי הקדש, שכן נדיבים וחברות תרמו וסייעו בבנייתם. ברם, הדבר שאיפיון ביותר שכונות אלו היה דבר היותן מוקמות בעבור בני העדה התימנית; כן הפכו דייריהן במרוצת הזמן להיות תושבי הקבע והבעלים של בתי המגורים עצמם.

מבין שני הסוגים העיקריים של 'בתי הקדש' הוקם לראשונה בירושלים שמחוץ לחומות הסוג של בתי הנדיבים. הכוללים נרתמו לפעולות הקמת 'בתי הקדש' בעיקר רק החל מראשית שנות התשעים, כאשר הוברר מעל לכל ספק כי עתיד התפתחותה של הקהילה היהודית בירושלים הוא בשטח שמחוץ לחומות, וכי יש לבנות מקומות מגורים לחברי ה'כוללים' באזור זה של העיר.

שכונות בתי הקדש שבנו נדבנים יחידים היו בדרך־כלל שכונות קטנות, שנבנו לרוב על־ידי נדיב חשוך ילדים אשר ביקש להנציח את שמו על־ידי הקמת הבתים. השכונה יועדה למגורי חינום לעניים, שהתחלפו בדרך־כלל אחת לשלוש שנים. משכנות־שאננים, השכונה הראשונה שהוקמה בירושלים, יכולה לשמש למעשה כאבטיפוס של שכונות בתי הקדש. היא נבנתה בכספי עזבון יהודה טורא ונסתייעה בעזרתו של נדיב שני—מונטיפיורי. אך מאחר שלא קויימה בשכונה התקנה שלפיה אין לדיירים חזקה על הדירות, חרגה זו במידה רבה משכונות הקדש האחרות שנבנו בירושלים.

49 שפירא, עמ' 60—61.

*49 אינה בריטישגיי־שמר, 'תנאי הדירה והחיים במשכנות העוני בירושלים', הסוכנות היהודית לארץ־ישראל—המכון לחקר הכלכלה, בעיות השיכון בארץ־ישראל, ירושלים 1938, עמ' 82—8.

ראשון למתנדבים לבניית בתי ההקדש בירושלים שמחוץ לחומות היה ר' דוד רייז ינובר, שבנה את השכונה הקטנה 'בית-דוד' עוד בשלב הראשון של הבנייה מחוץ לחומות, בשנת 1873.⁵⁰ שאר השכונות שנבנו בשלב זה היו שכונות-חברות.

**

השכונה הבאה שנבנתה על-ידי נדיב היא זו שנתכנתה בשם 'שערי-משה' ונודעה גם כ'בתי ויטנברג'. שני השמות הם על-שם מייסדה משה ויטנברג. גם שכונה זו לא תאמה את עקרונות שכונות ההקדש, כמו שצויינו על ידינו קודם, שכן בונה הבתים, ר' משה ויטנברג, לא יעדם למגורי חינום אלא להשכרה חליפות לאנשים. על בנייתה של שכונה זו כבר מוסר עתון 'הצבי' משנת 1885. המציין כי ליד שכונת מאה-שערים הוקמו תשעה עשר בתים שנועדו להשכרה, ושכר הדירה אשר יתנו מדי שנה יחשב להם לתשלום מחיר הבית כך שכעבור מספר שנים יהיו בבעלותם דבר שלדעת הכותב בעתון עדיף על הקמת בתי מחסה כמו כולל הורדנא, בתי יהודה טורא, ובתי דוד יאנובר וכדומה. העניים אמנם מקבלים פעמיים שלוש בחייהם דירה חינום אבל כל הכסף שהוצא על הבתים אינו נושא פרי ואילו היו הולכים בדרך של 'בתי ויטנברג' היו עתה אנשים רבים בעלי בתים ובכסף המושב יכלו לבנות עוד בתים.⁵¹

על שכונת 'שערי-משה' מספר גם יצחק שריון, המציין כי בשנת תרמ"ה (1885) בנה ר' משה ויטנברג שכונה בת שלושים ותשע דירות על מגרש גבוה ויפה למעלה משכונת מאה-שערים, מצד מזרחית-דרומית וקראה בשם: 'שערי-משה'. הרחוב העובר על יד השכונה הזאת נקרא בזמן האחרון בשם 'רחוב ויטנברג'.⁵² בהמשך הוא מספר כי את הדירות בשכונה זו, כמו גם ביתר בתי, היה ר' משה ויטנברג משכיר לדיירים פרטיים. אך תמיד במחירים מוזלים.⁵³ לונץ מציין אף הוא לשנת 1885, כי מספר בתי השכונה הוא שלושים ותשעה וכי היא נבנתה כולה בפעם אחת מאת הגביר מר משה ויטנברג ז"ל, שהקדיש הכנסת השכונה עזבון למוסדות צדקה וחסד שונים אשר בארץ הקודש.⁵⁴

**

שכונה נוספת, שתחילת הקמתה בערך באותו זמן כמו 'שערי משה' ושניתן לראות בה אולי את שכונת 'בתי ההקדש' הראשונה של כולל, הם 'בתי ורשא'. הנסיון הראשון להקים נעשה בשנת 1885 מכספי תרומות של יהודי ורשא. הללו שלחו את כספם לאדם

50 בן-אריה, עמ' 351—353.

51 'הצבי', ל' בתשרי תרמ"ו, שנה ב, גל' ב, עמ' 1.

52 שריון, עמ' 50 (מתייחס לשנת 1885 לערך).

53 שם, עמ' 55; מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5.

54 לונץ-קרסל, עמ' 253 (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו—יט).

בשם ר' דוד בידרמן מטלוב, והוא אשר קנה את מגרש השכונה. אך רוב התורמים הסתפקו במשלוח הכסף ולא עלו ארצה. עתון 'הצבי' משנת 1886 מוסר כי בני כולל ורשא קיבלו תרומה שתאפשר לבנות כעשרים בתים לבני הכולל. הבעיה היא מי יקבל את הבתים שייבנו.⁵⁵ על בניית הבתים עצמם קוראים אנו רק בתאריכים מאוחרים יותר, כך שמבחינת הבנייה עצמה ראוי לשבץ את השכונה לזמן מאוחר של תהליך היציאה מחוץ לחומות בירושלים.

**

שכונה גדולה אשר החלה להיבנות ליד מאה-שערים כבר בשנות השמונים היא שכונת בית-ישראל. את הסיבה להקמתה של השכונה מסביר גראייבסקי בכך, שדמי הדירות במאה-שערים היו גבוהים. הרב אליהו גודאל הגה אפוא רעיון להקים חברה שתתמוך בעניים הרוצים להתיישב מחוץ לחומה, ולשם כך הוקמה חברת 'בית-ישראל'. מטרת החברה היתה לאסוף מאה חברים שיקבלו על עצמם לבנות מאה מעונות.⁵⁶

גראייבסקי מספר כי המגרש הראשון בשכונת חברת 'בית-ישראל' נקנה בשנת תרמ"ו על-ידי הרב הרשלר יחד עם חברי הרחבת הבניינים בירושלים. שטחו 45,000 אמות מרובעות.⁵⁷ במקום אחר מציין גראייבסקי כי הגאון ר' יצחק צבי ריבלין היה ראש וראשון לייסוד שכונת 'בית-ישראל'. יחד עם חבריו קנה את הנחלה בשנת תרמ"ד במחיר גרוש אחד כל אמה.⁵⁸ (מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5).

עתון 'הצבי' מוסר לראשונה בשנת 1885 כי נוסדה בירושלים חברה מבטיחה חברת 'בית-ישראל', וכי מטרתה להקים בית מסחר גדול ולהעסיק בו את טובי בעלי המקצוע ולהשקיע כספים. היא תווסד על שטרות.⁵⁹ בחשון 1886 מוסר אותו עתון, כי כבר נחנכו עשרת הבתים הראשונים בשכונה.⁶⁰ באדר 1886 מופיעה ידיעה בעתון ה"ל, כי החברה קנתה אדמה נוספת ליד מאה-שערים ומתכננת לבנות בקיץ הבא שלושים בתים נוספים.⁶¹ באייר 1886 מודיע העתון על עריכת חווה עם קבלנים לבניית תשעה בתים.⁶² באותו חודש

55 'הצבי', ר' בתמוז תרמ"ו, שנה ב, גל' לו, עמ' 1; במקום אחר מוסר עתון 'הצבי' על נסיון בניית נוסף: יוצאי קרלין הקימו חברה לבנין על קרקע שקבלו חינם מהנדיב ויטנברג, שרצה לתת אותה לתימנים, אך הם לא רצו לקבלה. האנשים אינם בעלי אמצעים וניסו לאסוף כמה שיכלו עבור בניין ולתחילת המלאכה החלו לחפור בור מים. למרות מאמציהם לא השיגו אמצעים אפילו לסיים את הפירת, הבור ('הצבי', י"ט בחשוון תרמ"ה, שנה א, גל' ג, עמ' 2).

56 גראייבסקי, זכרון ראשונים, חוברת ז, עמ' 29.

57 גראייבסקי, גנוי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 16.

58 גראייבסקי, זכרון ראשונים, חוברת ו, תרפ"ו, עמ' 44.

59 'הצבי', ז' בשבט תרמ"ה, שנה א, גל' יד, עמ' 2.

60 שם, א' בחשוון תרמ"ז, שנה ג, גל' א, עמ' 3.

61 שם, י"ד באדר תרמ"ו, שנה ב, גל' כ, עמ' 1.

62 שם, ב' באייר תרמ"ו, שנה ב, גל' כו, עמ' 1.

מופיעה ידיעה נוספת ב'הצב' המפרטת כי חברת 'בית-ישראל' בירושלים הינה חברה הכוללת מאה חברים. בבתים שהם בונים השטח לבניין הוא גדול, ולכל בית ישנה חצר מרווחת. אורך כל בית הוא 11 מ' והרוחב — 6 מ'. לכל שני בתים — בור מים. תיקוני הבתים וכו' מוטלים על בעלי הבתים עצמם, והללו יוכלו לעשות בם כחפצם. הוצאות הבתים בהתאם לבניין הבית עצמו, והתחשיב שיעשה לכל בעל בית יהיה בהתאם לחובותיו.⁶³ בשנת 1887 מודגש בעתון 'הצב' כי ישנן כוונות ששכונת בית-ישראל לא תיהפך לשכונה צפופה ומלוכלכת כ'מאה-שערים', אלא תישאר שכונה מרווחת ופתוחה יותר. כן מצויין כי עומדים לבנות במקום ארבעה בתים נוספים ויחד עימם מיבנה אחד גדול שישמש בית תפילה.⁶⁴ קצת מאוחר יותר מדווח אותו עתון כי בנוסף לארבעת הבתים, שנמסר שהם מיועדים לבנייה החלו לבנות כאן עוד בניינים הנראים יפה יותר מאלה שבשכונות אחרות. בשטח השכונה מצויה גם בריכת מים וכן מצוי בה שטח פנוי נוסף.⁶⁵

מקור מסכם מצויין כי שטח 'בית-ישראל' נקרא לפני הקמת הישוב במקום בשם 'בירכה', בגלל בריכות מים עכורים שנתהוו בו ממימי הגשמים. כן כונה המקום גם בשם 'מסאבן', ופירושו בערך 'שפך הדשן'.⁶⁶ בקשר לעניין 'שפך הדשן' מצויין אחד המבקרים בעיר בשנת 1911, כי לא רחוק מ'קברי המלכים' נבנית שכונה יהודית, וכי השטח בו היא נבנית לא היה מעולם מבונה. הוא מוסיף, כי בזמן חפירת היסודות לבניינים, נתגלו שרידים רבים של עצמות חיות ואפר רב. וכך הוא חוזר על דעה שהיתה נפוצה בזמנו כאילו לכאן השליכו את אפר הקרבנות שהוקרבו בבית-המקדש.⁶⁷ הסבר אחר, המתקבל הרבה יותר על הדעת הוא, כי ערימות האפר היו שפכים של פסולת מתעשיית הסבון בעיר, דבר שציינו נוסעים רבים שביקרו בירושלים בתקופת המאה הי"ט.⁶⁸

לסיכום התפתחותה של שכונת בית-ישראל נביא את מצבה לפי המיפקד של לונץ משנת 1897. מקור זה מצויין לאותה שנה כי כבר היו בה מאה ושישים בתים ושני בתי כנסיות.⁶⁹ לנו נראה כי עד לסוף שנות השמונים ניתן להעריך את מספר הבתים שנבנו בבית-ישראל בשישים בקירוב.

63 שם, כ"ג באייר תרמ"ו, שנה ב, גל' ל, עמ' 1.

64 שם, כ"ח בניסן תרמ"ו, שנה ג, גל' ח, עמ' 2.

65 שם, כ"ח בסיון תרמ"ו, שנה ג, גל' יב, עמ' 1.

66 שפירא, עמ' 62—63.

67 G. E. Eranklin, *Palestine Repected and Described*, N.Y. 1911, pp. 93—94

68 E. Robinson & E. Smith, *Biblical Researches in Palestine*, II, London 1841, pp.

95—96

69 לונץ-קרסל, עמ' 269 (מתוך לוח ארץ-ישראל ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

פרט לבניין של שכונות נוספות סביב מאה-שערים, חלה גם פעילות של בנייה נוספת בתוך השכונה עצמה, ופעילויות נוספות בקירבתה. בשכונה עצמה נבנו בתים רבים נוספים, אשר השלימו את תכנונה הראשוני. הבתים נבנו בצפיפות כש אחד נוגע במשנהו, והם מתלכדים כלפי חוץ בכמעין חומה. התבנית היתה של מלבן, מבצר בזעיר אנפין, עם שישה פתחים מוגנים בשערי ברזל, המשמשים לכניסה מעברים שונים. בפנים השתרעה כיכר מרכזית ובה בית-הכנסת הגדול 'ישועות יעקב', מקווה טהרה, בורות-מים, תנור לאפייה וחנויות אחדות. במשך הזמן התלו נבנים בנייני מגורים ובנייני ציבור נוספים בתוך הרחבה עצמה, והצפיפות בשכונה הלכה וגדלה.

בשנת 1885 מוסר עתון 'הצבי' על בניית תלמוד-תורה במאה-שערים. העתון מוסיף כי עד כה היו הילדים צריכים ללכת לעיר העתיקה על מגת ללמוד שם, ועתה הצליחו להקים במאה-שערים תלמוד-תורה משלהם. אנשי השכונה ישלמו מס בעבור התלמוד תורה, כדי לכסות את ההוצאות.⁷⁰ על התפתחותה של מאה שערים, הקמת התלמוד-תורה והישיבה הגדולה בתוכה מוסר דברים מפורטים לונץ כבר לשנים תרמ"ג—תרמ"ד: 'שכונת מאה-שערים הלכה ונתגדלה, חבריה הוסיפו בנינים על בניניהם ואצל בניניהם, וגם בנינים של יחידים נוספו מכל עבריה עד כי הסביבה הזאת קיבלה כבר אז צורה של עיר מיוחדת, המתרחבת ומתגדלת משנה לשנה וכבר נמצא הדרישה והצורך ליסד בה בית תלמוד-תורה לבלי ייאלצו הילדים הרבים לכתת רגלם ללכת להתלמוד-תורה ובפנים העיר. והרב הגאון כמו"ה שאול חיים הורביץ... עלה בעת ההיא ירושלמה ויטייב בשכונת מאה-שערים... מהר לייסד תלמוד-תורה וישיבה שקראה בשם תלמוד תורה וישיבת מאה-שערים... וזה היה תחילת ביסוסה של מאה שערים לקהילה שלמה מיוחדת ומשוכללת בכל צרכי הציבור'.⁷¹

בקשר לבתי-הכנסת מוסר וייס בספרו, בפרק המתייחס לסוף שנות השמונים לערך, על עוד שני בתי-כנסת בשכונה, של ר' שוורץ ושל גב' דויס 'אהל-שרה'.⁷² כן הוא מציין כי ליד השכונה, בכיוון בתי אונגריין, נמצא מגרש עם טחנה שהיתה שייכת ליהודי, ר' ליב פרידלנדר. הטחנה נמצאה מחוץ ל'חומות' מאה-שערים, לכן נקרא השער הפונה אליה מתוך השכונה בשם: 'שער הריחים'.⁷³ לגבי אותו פרק זמן הוא מוסיף גם על הקמת מעין שיכון לעולים ליד שכונת מאה-שערים, שנועד לקלוט כמה משפחות מן העלייה הגדולה שבאה מרוסיה. המקום היה החצר של שרה מבריסק שלידי השכונה; בה שמונה חדרים כפולים שארבעה מהם נשכרו בעבור העולים. כן נבנה שם בית חדש.⁷⁴

70 'הצבי', ג' בכסלו תרמ"ה, שנה א, גל' ה, עמ' 2.

71 לונץ-קרוסל, עמ' 250, שנים תרמ"ג—תרמ"ד (מתוך ארץ-ישראל, טו—יט).

72 'א וייס', בשעריך ירושלים (זכרונות ורשימות), ירושלים תש"ט, עמ' 49 (מתייחס לשנת 1889 לערך).

73 שם, עמ' 44—45.

74 שם, עמ' 49.

שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט

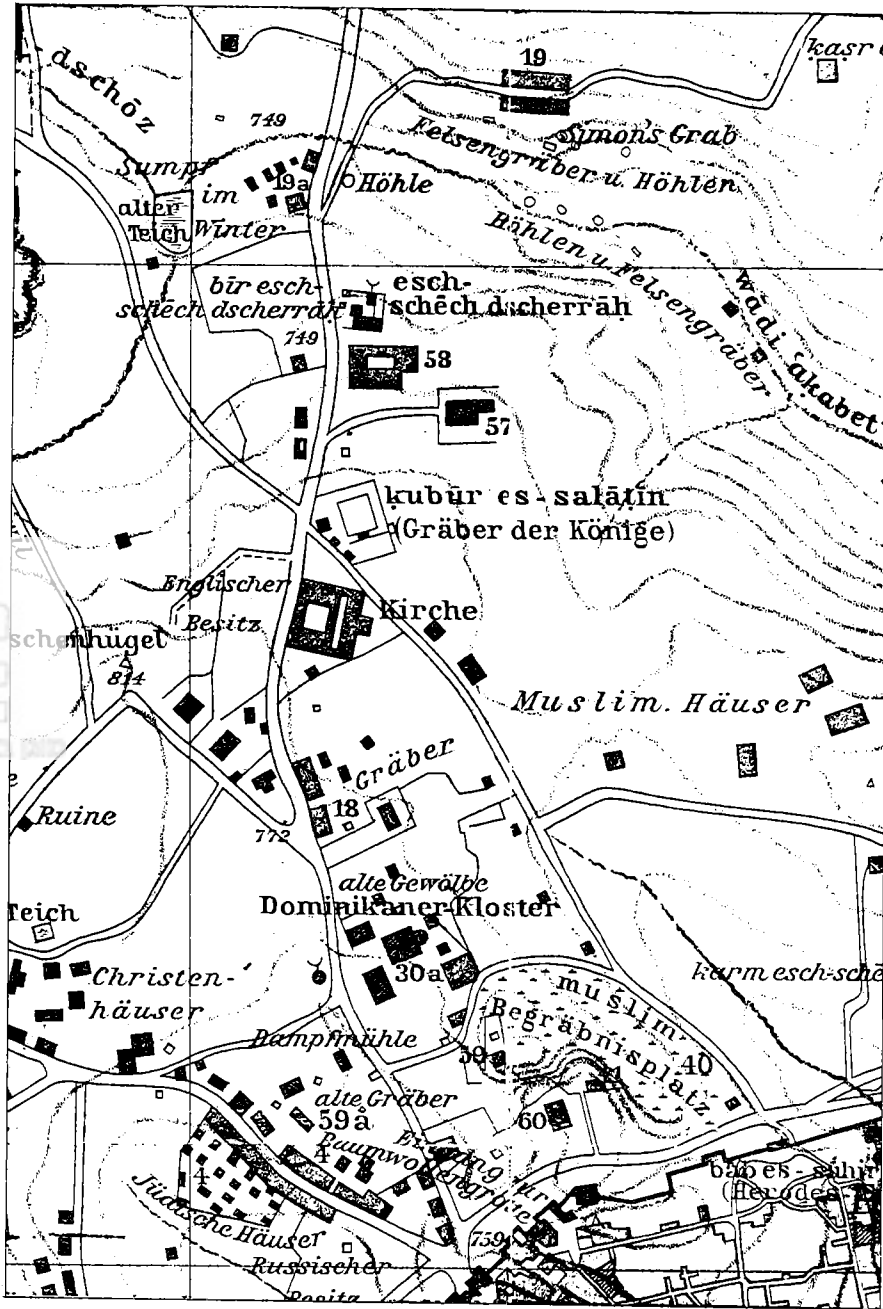
עתון 'הצפירה' משנת 1890 אף מוסר על הקמת חברה מיוחדת 'אהל יעקב', שמטרתה היתה בניין בתים ליד שכונת מאה-שערים בירושלים.⁷⁵ לונץ קובע במיפקדו, לגבי שנת 1897, כי מספר הבתים בשכונת מאה-שערים הגיע לשלוש מאות.⁷⁶ לנו נראה שבמשך שנות השמונים גדלה השכונה מכדי מאה וארבעים בית בראשית העשור לכדי מאתיים בית לפחות בסופו. גידולה של שכונת מאה-שערים עצמה והתוספת של שכונות רבות בקירבתה הביא ליצירת ריכוז יהודי חשוב ביותר בשטח זה שמחוץ לחומות.

שכונות חברות המסחר והתרחבות אזור מחנה-יהודה :

עיר שלום, בית-יוסף, סוכת-שלום, מחנה-יהודה, שערי-צדק, זכרון-טוביה סוג נוסף של שכונות שקם בירושלים בשנות השמונים הן אלה שניתן לכוונתן בשם 'שכונות חברות המסחר'. אלו שכונות שנבנו על בסיס מסחרי, כאשר קבוצת בעלי הון עומדת מאחורי קניית המגרשים ובניין הבתים. עם זאת בדרך-כלל היה צריך גם בחברות אלה בהתאגדות של עסקנים פעילים, שניסו לסייע ביישובן. שכונת 'שערי-פינה' שכבר צויינה על ידינו ושהוקמה ליד מאה-שערים, בעצם היתה אף היא שכונה מעין זו. שכונה גוספת מסוג זה, שנבנתה ליד מאה-שערים, היא זו שנודעה כ'בתי פרלמן', ואשר שמה המקורי היה 'עיר שלום'. ביחס לשכונה זו מספר דוד ילין כי היא היוותה שורה של בתים מזרחת לשכונת מאה-שערים, וכי את השכונה החל בונה הבנקיר פרוטיגר בעבור יהודים אשר שילמו לו את מחיר הבתים בתשלומים. היא נקראה 'עיר שלום' על-שם שלום קונסטרום, שבתיווכו נבנו הבתים. מאוחר יותר נודע המקום כ'בתי פרלמן'. הוא אף מוסיף כי לא תמיד נמכרו הבתים במקום ליהודים; חלק מהם נמכרו לנוצרים, ובתוכם גם 'בית למסית ערבי מרוניטי'.⁷⁷

לונץ אף הוא מציין לשנת 1897 ביחס לשכונה, כי גוסדה מחברת מסחר, אך לא נשארה כולה בידי אחינו. מספר בתי אחינו בשנת מיפקדו— המישה עשר⁷⁸. גראייבסקי מציין כי השכונה החלה להיבנות בשנת תרמ"ח בשם 'עיר-שלום', אך נתודעה לאחר מכן בשם 'בתי פרלמן' על שם ר' אלימלך פרלמן שקנה יחד עם קרוביו את כל המספרים והוסיף עוד בתים בסביבה. הוא מוסיף כי בין הקונים היו בעלי בתים חובבים נלהבים למעשה הרחבת הישוב, והוא מונה שמות של רבים מהם. הוא אף מוסר פרטים על קניית מגרשים נוספים בסביבה, ועומד במיוחד על חלקו של ר' ישראל מרדכי טננבוים בקניית מגרשים אלה.⁷⁹ (מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5).

75 'הצפירה', ז' בחשוון תרנ"א (9.10.1890), שנה יז, גל' 220, עמ' 909.
76 לונץ-קרסל, עמ' 268 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).
77 ילין, כתבים, א, עמ' 9 (מתייחס לשנת 1896 לערך).
78 לונץ-קרסל, עמ' 268 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).
79 ספר הישוב, עמ' 31.

מפה 3: שכונות דרך שכם — צפון ירושלים

מפה 3: שכונות דרך שכם – צפון ירושלים
(1894, שיק בהערה 103)

[הסבר המספרים המופיעים במפה, לפי שיק]

41. מערת ירמיהו	4. בתי ניסן ב"ק
57. ביתו של סלים ביי, ראש העיר	18. ללא שם
58. ביתו של רבא אפנדי	19. שמעון הצדיק
59. קבר ישו לפי גורדון	19a. בתי בוכרה *
59a. קבר ישו לפי קונדר	30a. שרידי כנסיית סט-סטיפן
60. מאגר נפט	40. בית קברות מוסלמי

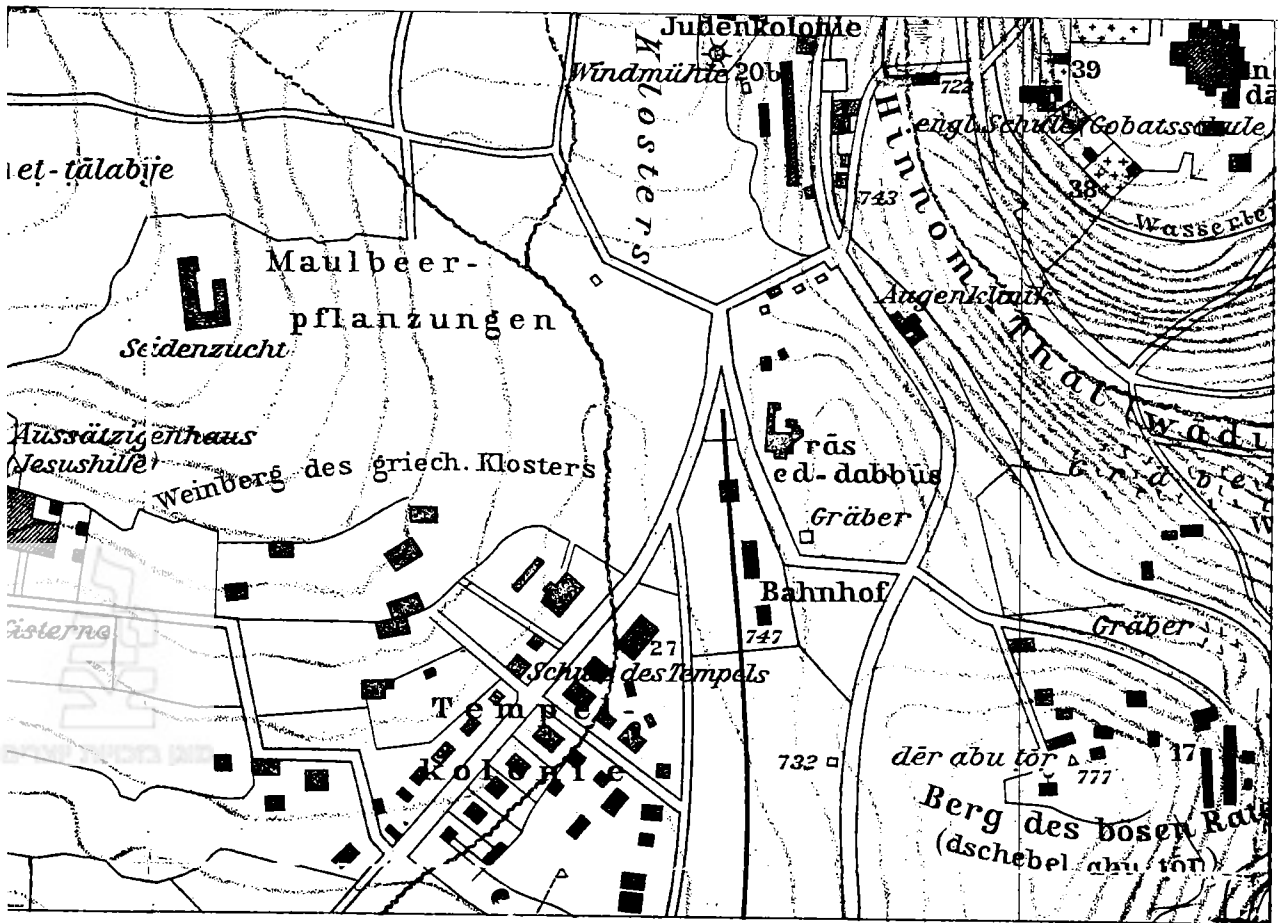
* טעות: שכונת הבוכרים, כמובן לא היתה במקום זה. השכונה היהודית כאן נקראה 'נחלת-שמעון'.

מקור מסכם מציין כי דברי ימי השכונה מתחילים עוד משנת תרמ"ז; כי השכונה נקראה על-שם מייסדה האחרון, ר' אלימלך פרלמן ז"ל. צורת השכונה היא סימטה צרה ברוחב 'אמת איש' הנמשכת מדרום לצפון שבסופה עוקמת מזרחה וסכום בתיה שמשני צדדיה מגיע לכמנין וחצי⁸⁰.

**

שכונה נוספת שנבנתה על יסוד מסחרי היא בית-יוסף. גם מאחורי בנייתה עמדה קבוצת הבונים בעלי ההון, שכללה את יוסף גבון ביי, קונסול הולנד ובלגיה בירושלים, ומר שלום קונסטרום. הם נסתייעו במימון בכספי הבנקאי השווייצרי נוצרי, פרוטיגר, שפעל רבות בירושלים באותם ימים. יעקב פרוטיגר היה נוצרי פרוטסטאנטי ממוצא גרמני. הוא עלה משווייץ וייסד את בנק פרוטיגר ושות'. קניזתיה של קבוצה זו ידועות בעיקר בקשר לשכונת מחנה-יהודה, אך כמו שכבר ראינו היתה הקבוצה פעילה גם בראשית ההקמה של עיר-שלום (בתי פרלמן). כן עמדה מאחורי בניית שכונת בית-יוסף, בדיר אבו-טור, הידועה כיום כגבעת הנביה.

80 שפירא, עמ' 42.

מפה 4: אזור דרך בית-לחם ותחנת הרכבת
(שיק בהערה 103, 1894)

[הסבר המספרים המופיעים במפה, לפי שיק]

- 17. בית-יוסף
 - 20b. יהודית (חלק משכונת מונטיפיורי)
 - 27. כנסייה ואכסניה גרמנית
 - 38. בית קברות פרוטסטאנטי (גרמני ואנגליקני)
 - 39. בית קברות יווני-אוניטארי
- הערה: שים לב למערך הבתים של המושבה הגרמניה; לתחנת הרכבת, למבנה החאן שממולה; לשכונות בית יוסף (17) ומשכונות-שאננים (20); לבית-ספר גובאט על הר ציון ולבית החולים למצורעים והמנזר היווני שבשמאל המפה.

שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה ה־19

על תחילת בניית השכונה במקום מוסר עתון 'החבצלת' משנת 1888, המספר כי בתחילת השנה החלה בניית חמישים בתים על דרך חברון על־ידי חברת בית־יוסף⁸¹. לגבי אותה שנה (1888) מוסר לונץ כי את השכונה בנה הבנקאי פרוטיגר, על הגבעה שמדרום־מערב הר־ציון בדרך ההולכת חברונה, למען עניים שאין ידם משגת לקנות בשכונות על דרך יפו. בחפץ מייסדה היה לבנות חמישים בתים, אבל לא עלה בידו לבנות, רק חציים כי מרבית החברים משכו ידם ממנה מפאת ריחוק מקומה וימכרו את הנשאים לנוצרים. במאוחר יותר, הוא מעיר, עזבוה גם המשפחות היהודיות האחדות שהתאחו בה⁸². מקורות אחרים מוסיפים, כי כנהוג באותם ימים נמכרו חלקות עם בתים שבהקמתם הוחל במקום זה לקונים יהודים שונים. בשכונה נבנו שני תריסרי בתים בשתי שורות של בתים צמודים זה לזה. רובם חד־קומתיים, אך גם ארבעה בתים דו־קומתיים, בסגנון האופייני לבנייה היהודית של אותה תקופה, כולל גגות רעפים. אך מסיבת המרחק הרב משכו חלק מהמנויים את ידיהם (מן השכונה) והפסידו את תחילת הפרעון אשר נתנו⁸³. לגבי שנת 1897 מציין לונץ, ביחס לשכונת בית־יוסף, כי לא נשארה כולה בידי אחינו, וכי מספר בתי אחינו בה הוא חמישה עשר בלבד⁸⁴ (ראה מפות 4 ו־5).

**

שכונה נוספת שנבנתה על־ידי קבוצת פרוטיגר, בסמיכות לשכונת 'משכנות' הוותיקה, היא שכונת 'סוכת שלום', שהחלה אף היא להיבנות בשנת 1888. נבנו בה עשרים בתים ועליות שנמכרו ליחידים⁸⁵. גראייבסקי מציין כי מגרשה כבר נקנה בשנת תרמ"ז (1887) על־ידי שלום קונסטרום ויוסף נבון, ולפיכך נקראה על־שם שלום קונסטרום⁸⁶. לונץ במיפקדו לשנת 1897 חוזר על המספר של עשרים בתים בלבד בשכונה זו⁸⁷.

**

השכונה החשובה ביותר שבנייתה קשורה בבנקאי פרוטיגר ושותפיו, היא כידוע שכונת 'מחנה יהודה', אשר נבנתה על הדרך הראשית שהובילה מיפו לירושלים העתיקה. בעתון 'החבצלת' כבר מופיע בתאריך מוקדם ביותר יחסית (תרמ"ב) קול קורא מאת יוסף

81 'החבצלת', ג' בחשוון תרמ"ח, שנה 18, גל' 2, עמ' 10.

82 לונץ־קרסל, עמ' 254, שנת תרמ"ח (מתוך לוח ארץ־ישראל, טו—יט); וראה גם יהושע, חלק ד, עמ' 235—237.

83 י' ילון, זכרונות לבן־ירושלים, ירושלים תרפ"ב, עמ' 168; גראייבסקי, בשערך ירושלים; רבעון קרן החקר הבריטית, PEF QSt, 1891, עמ' 280—281.

84 לונץ־קרסל, עמ' 270 (מתוך לוח ארץ־ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

85 ספר הישוב, עמ' 30; בספר 'מוסד היסוד' וכן בספרו של גליס, שכונות בירושלים, ירושלים תשכ"ו, נכתבו דברים בלתי מדויקים ביחס להקמה של שכונה זו.

86 גראייבסקי, גנוזי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 16; מיקום השכונה ראה מפה 5.

87 לונץ־קרסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ־ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

גבון ביי להקמת השכונה. 'מודיע אני הח"מ לאתב"י תושבי ירושלים כי יש את נפשי לתת במתנה עשרת אלפים אמה קרקע — מהקרקע שיש לי מחוץ לשער העיר על מסילת יפו — לא רחוק מגחלת בית יעקב — לחמשים משפחות, מאתים אמה לכל משפחה, ואני מוכן ומזומן לכתוב תיכף ומיד קושאנעס (שטרי מקנה) על שמם כנימוס אבל תנאי אחד אני מתנה עמהם ועל מנת כן נותן אני להם את המתנה הזאת אם כל אחד ממקבלי המתנה יבנה בית על הקרקע הגתונה לו מאתי, ועליהם להתחיל בבנין במשך ששה חדשים מיום קחתם הקרקע ממני ולא יאחר ואם יעברו ששה חודשים ולא יתחילו לבנות, עליהם להשיב לי דמי הקרקע שלש מאות גרוש בעד המאתים אמות קרקע ולבטחון כי יקיימו התנאים, על כל משפחה להשליש במקום בטוח שלוש מאות גרוש, והיה אם יתחילו לבנות יושב הכסף להם ואם לא יבנו יינתן הכסף לי והקרקע תקום להם לאחווה. הוצאות הקושאן והפלאן — חמשה ועשרים גרוש לכל משפחה — עליהם ומבלעדי זה אין הוצאה אחרת אף פרוטה.

'כדבר הבנין לא אחוה דעה וכל א' יוכל לבנות אם בית אחד או שנים תחתים שנים ושלישים כחפץ לבו באין מונע. כל החפץ בדבר הזה, ספרדי אשכנזי או מערבי יפנה אל מו"ל מכ"ע "החבצלת" לחתום שמו ובהאסף חמשים חתימות ויגידו התנאים המבוארים למעלה אתן לכל אחד מהם קושאן על הקרקע אשר אועד לו' ^{*87}. דומה ש'הקול קורא' לא עזר הרבה וחמש שנים מאוחר יותר התארגנה קבוצת פרוטיגר והחלה בבניית השכונה.

איתורה הראשון של שכונת 'מחנה־יהודה' היה בצד הצפוני של רחוב יפו. רק מאוחר יותר התפשטה השכונה לצידו הדרומי של הרחוב, שבו מרכזו כיום. במערבה שכנה שכונת בית־יעקב שכבר הוקמה בשלב הראשון של היציאה מחוץ לחומות. הקמתה של שכונת מחנה־יהודה קשורה בעובדה כי השכונות שהוקמו מחוץ לחומות לא סיפקו את הדרישה ההמונית שהלכה וגברה לצאת למרחב ולרכוש דירות. אף נמצאו רבים שתנאי רכישת הדירות בשכונות הקיימות לא היו נוחים להם, כן היו כאלה המעוניינים שיימצא גוף אשר יבנה בעבורם את הדירות. לתמונת מצב זה השתלבה פעילותה של קבוצת באנק פרוטיגר ושות'. באנק זה רכש לו עוד בשנים קודמות שטחי קרקע רבים וגדולים באזורים שונים של העיר, מחוץ לחומות. כאשר עברו שנים רבות ולא נמצאו לקרקעות אלה קונים, החליט הבאנק לבנות עליהם בתים ולמוכרם ליחידים, לפי התנאים שנוסחו על־ידי הבאנק כדלהלן:

(א) כל מגוי הרוצה לרכוש בית צריך לשלם תחילה את מחיר הקרקע, וכשיגמר הבניין הוא יימסר לו. המגוי יתחייב לשלם את מחיר הבניין כמה שתעלה הקרן בתוספת רווחים שישה אחוזים למאה לשנה. את הכספים האלה עליו לשלם במשך חמש עשרה

*87 'החבצלת', תרמ"ב, יב, גל' 26, עמ' 207. תודתי לידידי שמואל אבן־אור שהפנה את תשומת לבי לקול קורא זה.

שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט

שנה, וכאשר יגמרו כל התשלומים אזי מחוייב המוכר להעביר לקונה בספרי הממשלה על-ידי קושאן (תעודת קניין) לשמו.

(ב) מידת קרקע של כל נומער הוא 500 אמה, לאמור 10 רוחב על 50 אורך.

(ג) כל נומער יכיל 2 חדרים, חדר לפנים מחדר ומטבח ולבעליו יהיה חלק בבורות אשר ייבנו באמצע השכונה.

(ד) בעת אשר ישלם הקונה את התשלום הראשון (מחיר הקרקע שהיה או בערך פראנק אחד לאמה), ימסור המוכר לקונה פנקס חוזר אשר בו יהיו רשומים כל התנאים הנזכרים חתומים בידי המוכר ושבנו ירשם תשלום כל שנה בחתימת המוכר.

זו היתה תוכנית מסחרית מובהקת, שהצריכה השקעה כספית גדולה, וכן הון חוזר שיאפשר מימון הבנייה עד לגמר כל התשלומים. והיא מצאה לה את מבצעה בבאנק פרוטיגר ושות'. משנודעה התוכנית ברבים, רבו הקופצים על הדירות. לפי רשימה (הכתובה צרפתית) נרשמו תוך חודש ספטמבר 1887 שלושים ותשעה חברים לשתי שורות הבתים שעתידות היו להיבנות זו מאחורי זו בצד הימני של רחוב יפו (כשבאים מן העיר). כעבור שנה, בסוף 1888, כבר עמדו על תילן חמישים דירות. בין הרשומים ברשימה הנ"ל מוצאים את הרב הראשי ר' רפאל מאיר פאניז'ל, הרב אליהו נבון ובנו יוסף ביי, ר' שלום קונסטרום, ר' ישראל דוב פרומקין — מו"ל החבצלת, מר אפרים כהן, המדפיס יצחק גושציני ואחרים. אחדים מהם רכשו שתי דירות צמודות.⁸⁸

על פי תנאים אלה נבנתה שכונת 'מחנה-יהודה'. את השם קבע יוסף נבון ביי לזכר אחיו יהודה, שמת בדמי ימיו. מחיר הבניין של כל מספר יחד עם חלק בעל הבית בבורות ובדרכים ובצירוף הרווחים היה לערך מאה וחמישים נאפוליאון. על הקונה היה לשלם בראשונה רק עשרים ותשעה נאפוליאון מחיר הקרקע, ואת הסך — מאה וחמישים נאפוליאון במשך חמש עשרה שנה. אחרי שנבנו חמישה ועשרים הבתים הראשונים שעל אם הדרך, רבו המגויים ורבו הקונים אחד מן השני. לשנים תרנ"ז (1897) ותרנ"ח (1898) מעריכים לונץ וגראייבסקי את מספר הבתים בשכונה זו במאה שישים ושניים.⁸⁹

התבססותה על שכונת 'מחנה-יהודה' בצמוד לשכונת 'בית-יעקב' שקדמה לה, הביא ליצירת גרעין יהודי חשוב נוסף בשטח שמחוץ לחומות, שבקרבנו החלו נבנות שכונות נוספות. שכונה כזו היא השכונה הקטנה 'ש ע ר י - צ ד ק', אשר נבנתה בשנת תרמ"ט. גראייבסקי מציין כי המגרש של שכונה זו נקנה על-ידי חברת 'הרחבת בנינים' שבראשה עמד ר'

88 לונץ-קרסל, עמ' 253-254, שנת תרמ"ח (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו-יט); עמ' 266 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59-71) ורשימה מפורטת בנושא של שושנה הלוי, בעתון 'הארץ', 29.4.72; מיקום השכונה ראה מפות 1 ו-5.

89 לונץ-קרסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59-71); ספר הישוב, עמ' 30.

יוסף ריבלין בשנת תרס"ח — 1888⁹⁰. במקום אחר מספר גראייבסקי בקשר לשכונה זו כדלהלן: השכונה הזאת 'שערי-צדק', בת שלושים וחמש דירות נוסדה בשנת תרמ"ט על ידי ר' יוסף ריבלין, ר' פנחס המבורגר, ר' דוד פיינשטיין, ר' יוסף מיוחס ומר סיטון⁹¹. לונץ מוסר בשנת תרמ"ט ביחס לשכונה זו כי 'הר"ר יוסף ריבלין (סופר ועד כל הכוללים) אשר מרבית החברות לבנין בתים על ידו נוסדו, ולו חלק גדול בהרחבת ישוב ע"ק מחוץ לחומתה, יסד בימים האחרונים את החברה הזאת וכבר התחילו לבנות אחד עשר בתים (מול בתי מחנה יהודה) ובמשך שנתיים או שלוש שנים יגמרו כל ארבעים בתים אשר לה'⁹² (מיקום השכונה ראה מפות 1 ו-5).

בסכמו את השכונות היהודיות שנבנו בשנת 1888 מונה לונץ ביניהן את השכונות הבאות: מחנה-יהודה, בית-יוסף (בינתים בת עשרים וחמישה בתים); שערי-הפינה — שלושים בתים; שערי-צדק — אחד עשר בתים; מזכרת-צבי — שלושים בתים⁹³. לשנה יותר מאוחר — 1889 — כבר מציין לונץ כי בשכונה שבנו סוחרים אצל מחנה-יהודה — ארבעים בתים⁹⁴. אך בסיכומו לשנת 1897 הוא קובע לשכונה — שלושים ואחד בתים בלבד ובית-כנסת ספרדי בתוכה⁹⁵.

כאן המקום לציין כי יש להבדיל בין שכונת 'שערי-צדק' ושכונות קטנות אחרות שקמו מאוחר יותר, בשנת 1894, בקירבת אזור 'מחנה-יהודה', כ'שערי-ירושלים' ו'אהל-שלמה', חשוב גם להפנות את תשומת הלב לכך כי השכונה העתיקה שממזל לבית-החולים 'שערי-צדק' היא שכונת 'שערי-ירושלים' ולא 'שערי-צדק'. מיקומה של האחרונה הוא, כפי שכבר צויין על ידינו, מצפון-מערב לשכונת מחנה-יהודה המקורית. שכונות 'שערי-ירושלים' ו'אהל-שלמה' אף נבנו בדומה ל'מזכרת-משה' ו'אהל-משה', זאת אומרת, חצר גדולה מוקפת בתים בני קומה אחת. כנגד זה, נבנתה שערי-צדק בסגנון העיר העתיקה, מעין מבוא עם בתים דו-קומתיים סביבו. בתוכה נמצא בית-כנסת בשם 'זכור לאברהם'⁹⁶.

שכונה נוספת שנוכיר, ושהוקמה בסוף פרק הזמן שעליו נסוב דיוננו, בשנת 1890, בקירבת 'מחנה-יהודה', היא שכונת 'זכרון-טוביה'. גראייבסקי מביא ביחס לשכונה זו

90 גראייבסקי, גבוי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 16.

91 גראייבסקי, בשעריך ירושלים.

92 לונץ, ירושלים, שנה ג, תרמ"ט, עמ' 204—205.

93 שם, עמ' 203—205.

94 לונץ-קרסל, עמ' 255, שנת תרמ"ט (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו—יט).

95 שם, עמ' 268 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ו, עמ' 59—71).

96 שפירא, עמ' 97—98; מיקום השכונה ראה מפה 1.

ציטטה מן 'הצפירה', בה מודיע הסופר המנוח מר ח' מיכלין מירושלים על ייסוד חברה חדשה בירושלים לבניין בתים, ושמה 'זכרון-טובה'. גם כאן עומד בראש המייסדים 'הרה"ח א' יוסף ריבלין ג'... אשר כמעט הוא החיה ערמות עפר קדשנו בהיותו המעורר והמעשה לבנין בתים מחוץ לעיר'. מספר הבתים המצויין לשכונה הוא שלושים-ארבעים, כן מוזכר גם ר' שמואל צוקרמן כאחד מן המייסדים והמנהלים שלה⁹⁷. במקום אחר מצויין גראייבסקי, כי מגרש השכונה נקנה בשנת 1890⁹⁸, ולונץ מוסר ביחס לשכונה זו, בשנת 1897, כי נוסדה על-ידי חברת מסחר בשנת תר"ן (1890) ומספר בתיה שלושים⁹⁹. אחד מספרי הסיכום מעיר כי השכונה היתה בעצם רחוב אחד רחב¹⁰⁰.

*#

שתי שכונות נוספות שניתן לראות את ראשיתן בסוף העשור של שנות השמונים הן אלה של 'שבת-צדק' — 'בתי פח' ו'בני-משה', שנוסדו כתוצאה מפינוי שכונת הפתונים שקמה באופן פראי על קרקעות 'כרם משה ויהודית' שקנו על-ידי משה מונטיפיורי. בשנת תרמ"ט כבר מוסר לונץ, בקובץ ירושלים ג, תרמ"ט (1889) את הפרטים הבאים ביחס לשתי שכונות אלה: 'עניי עירנו אשר נאחזו בכרם משה ויהודית (למרות רצון האפוטרופסים שעל עזבון השר ז"ל וראשי עירנו), ויבנו למו שם צריפים וסוכות עץ, גאלצו באחרונה לעזוב את המקום הזה בפקודת הממשלה, והשר הישר באדם רשאה פאשא, פחת עירנו, הואל בטובו לבקש מאת ראשי עדת האשכנזים והספרדים כי יתמכו בידי העניים האלו לקנות למו אחוזת נחלה. והאשכנזים קנו להם כבדת ארץ אצל בתי משה (וויטעמברג) והספרדים והתימנים קנו להם חלקת שדה סמוך ל"בית-יעקב" ויכוננו שם סוכותיהם ומעט מעט תהיינה גם שם מושבות לאחינו. אך לדאבון לבנו השכונה האחרונה, הגשקפת לכל עובר בדרך יפו, תעורר זועה וגועל נפש במאד, כי מרבית יושביה הם עניים מרודים יתר הרבה מהראשונים, וסוכותיהם אשר בדיהם בנו להם לא תואר ולא הדר להם, עשויים משברי לוחות ומכוסים בחתיכות פח ישנים, אין רצפה ואין גג וגם בארות למקווה מי המטר ובתי מחראות אין למו, ויושביהם נתונים כמעט בסכנה בימי הקור והגשם, עד כי כל המבקר את השכונה הזאת ישום וישרוק ויאמר אך שכונת יהודים צוענים היא השכונה הזאת'¹⁰¹. דברים אלה מבהירים בהחלט כי כבר בשנת תרמ"ט החלו קמות שכונות 'שבת-

97 ספר הישוב, עמ' 32; וראה גם ח' מיכלין, בראי הדורות, עמ' 67.

98 גראייבסקי, גנוי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 17.

99 לונץ-קרסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

100 שפירא, עמ' 108; מיקום השכונה ראה מפות 1 ו-5.

101 לונץ, ירושלים, ג, תרמ"ט, עמ' 205; פירסט, ברבעון ירושלים, ערך רשימה של השכונות שנבנו בירושלים מחוץ לחומות. בתקופה הנדונה על-ידינו הוא מוסיף גם את שכונת 'כרם' אך לא מצאתי פרטים נוספים המאשרים כי השכונה הנ"ל כבר הוקמה בתקופה הנדונה. קיימים אי-דיוקים נוספים בתאריכי הייסוד שהוא קובע לשכונות השונות.

צדק' ר'בני-משה, אך אנו נשאיר את עיקר הדיון בהן להודמנות אחרת, שעה שנעסוק בשנות התשעים, שכן המשך תהליך הפיגוי של עניים אלה מאדמות 'כרם משה ויהודית', המשך הקמת השכונות החדשות וייסודה של שכונת 'ימין-משה' על האדמה שפונתה, כל אלה הם מאורעות שאירעו כבר בראשית שנות התשעים.

סיכום, דיון ומסקנות

1. היקף הבנייה בשכונות בשנות השמונים: סיכום נושא בניית השכונות היהודיות מחוץ לחומות בשנות השמונים מורה כי חל גידול ניכר במספרן. לפי חישובנו נוסדו עד לשנת 1890 ארבע עשרה שכונות נוספות; יחד עם תשע השכונות הקדמות, הגיע מספרן בסוף שנת 1890 לעשרים ושלוש, וזאת מבלי לכלול את 'שבת-צדק' ו'בני-משה', שעיקר בנייתן כבר היתה בראשית שנות התשעים.

בהתייחסו לבנייה היהודית שמחוץ לחומות, מדגיש לונץ בשנת 1891, כי 'בבנין חלק העיר הוזה לקחו אחינו חלק גדול ונכבד, כי המה היו כמעט הראשונים אשר החלו להתישב בהמקום הזה. ומהם התאחדו לאגודות וחברות למען יוכלו לבנות להם ביחד מספר בתים בתשלומים למניות, ובמשך 20 השנים האחרונות בנו להם 16 שכונות אשר באחדות מהן נמצאים כ-400 בתים ואלה שמותם: ברחוב יפו—נחלת שבעה, אבן-ישראל, משכנות-ישראל, מזכרת-משה, אהל-משה, זכרון-טוביה, בית-יעקב, מחנה-יהודה, שערי-צדק; לפני הדרך ההולכת שכמה—מאה-שערים, בתי משה (וויטענבערג), בית-ישראל, שערי-הפיגה, מזכרת-צבי, קריה נאמנה, ועוד שכונות אחדות עומדות להיבנות במשך השנה הבאה. העיר החדשה הזאת תתפשט גם לפאת מערב העיר הישנה, ושם בנויים בית משכנות-שאננים (מעזבון יהודה טורא)'¹⁰².

לונץ לא דייק במספר השכונות שקמו עד שנת 1891. לפי השמות שהוא מציין מגיע מספר השכונות לשישה עשר, אך הוא איננו מונה בסיכום שלעיל את שש השכונות הבאות: מחנה-ישראל, בית-דוד, בית-יוסף, סוכת-שלום, עיר שלום (בתי פרלמן) וכפר-השילוח. אם נוסיף גם את משכנות-התימנים שנבנתה ליד שכונת משכנות-ישראל, ונמנה אותה כשכונה נפרדת, יגיע מספר השכונות לשנת 1890 למספר שציינו לעיל—עשרים ושלוש. תיאור על התפשטות הבנייה של השכונות היהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים מוסר גם עתון החברה הגרמנית ה-ZDPV משנת 1893, כדלהלן: מספר תושביה היהודיים של ירושלים עלה תוך עשר השנים 1881—1891 מ-13,920 ל-25,322 איש. ולכן ברור שלא ניתן לשכן אותם בשכונה היהודית המסורתית בעיר העתיקה בין הר-הבית להר-ציון. כתוצאה מכך החלה התופעה של 'העיר החדשה' אשר נבנתה בעיקר מערבה וצפונה לעיר העתיקה. העתון מציין שמונה עשרה שכונות חדשות שנוסדו בעיר החדשה

102 לונץ, מורה-דרך, עמ' 97—99.

שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט

וזאת על-ידי חברות שעשו יד אחת לבניית השכונות. כאלה הן 'אהל-משה', 'שערי-צדק', 'מחנה-יהודה' ועוד; ומעניין, מוסיף העתון, שלכל אחת מהן נקבע שם עברי¹⁰³. נראה כי גם תיאור זה ביחס לשכונות היהודיות לא היה מדויק ומעודכן לשנת 1891, שכן כמו שראינו כבר הגיע מספר השכונות בשנה זו לעשרים ושלוש. גם בקשר לכלל האוכלוסיה היהודית הראינו במקום אחר כי הנתון של 13,920 יהודים בעיר מתאים לשנת 1876 ולא לשנת 1881¹⁰⁴.

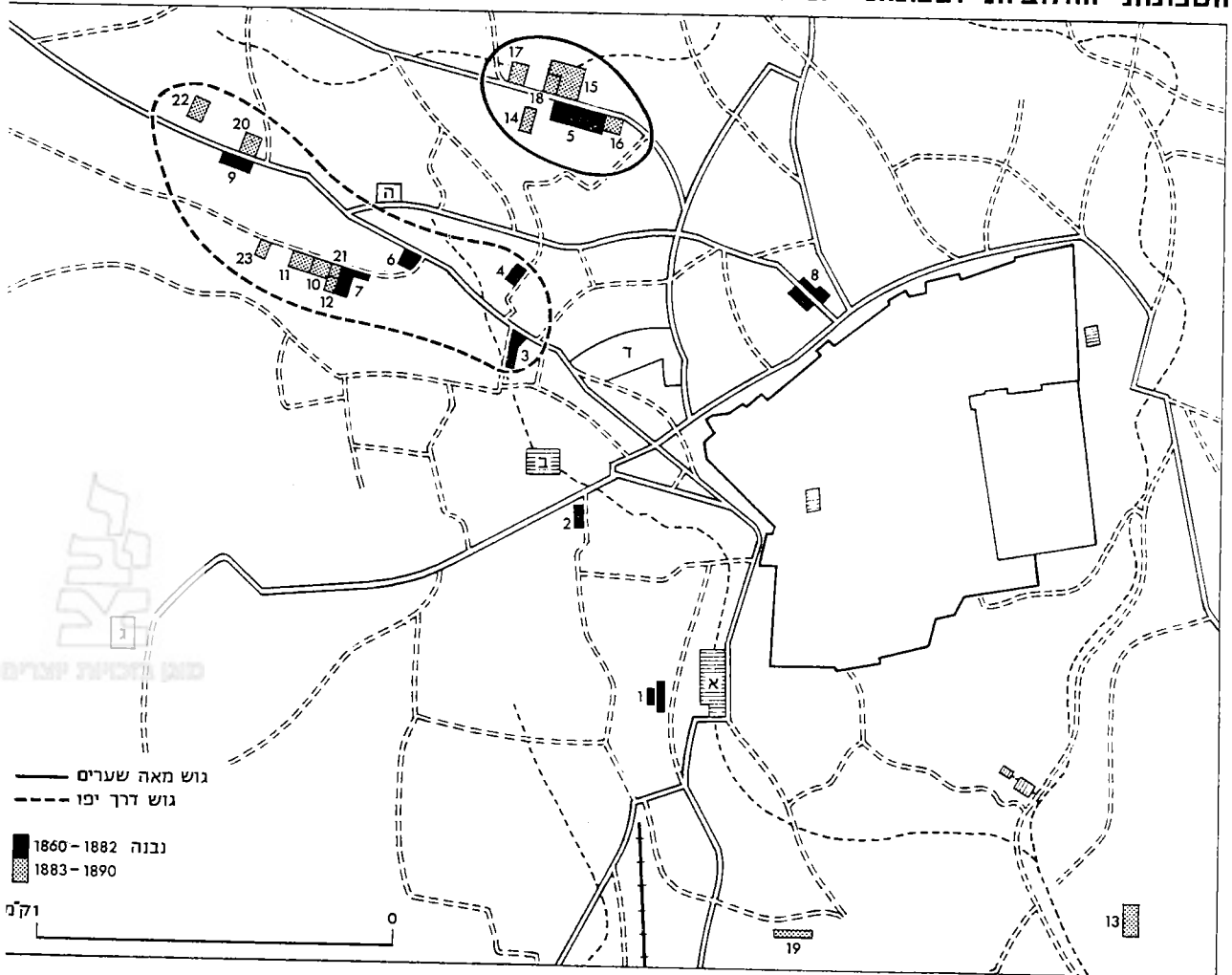
נראה כי גם מספר הבתים — ארבע מאות — שצוינו בעתון הגרמני כאילו הם קיימים, לא היה מדויק. כמו שהראינו במאמרנו בשלם, א, כבר היה מספר דירות כזה בשכונות היהודיות בסוף השלב הראשון של הבנייה שמחוץ לחומות. בשנות השמונים נוספו ארבע עשרה שכונות. כן חל גידול רב בקצת מן השכונות הוותיקות. לפי הנתונים המפורטים שהבאנו במאמרנו נראה לנו הפירוט הבא ביחס למספר דירות המגורים-משפחות בשכונות הוותיקות והחדשות בירושלים בשנת 1890 (המספרים בסוגריים בשכונות הוותיקות מציינים את מספר דירות המגורים-משפחות שהיו בהם בסוף השלב הקודם של היציאה מחוץ לחומות. באלה שלא צויין מספר בסוגריים לא נוספו דירות מגורים בשלב דיוגנו).

שכונות חדשות		שכונות ותיקות	
100	—	10. מזכרת-משה	26
80	—	11. אהל-משה	30
12	—	12. משכנות התימנים	120 (70)
80	—	13. כפר-השילוח	10
50	—	14. נחלת-צבי	200 (140)
40	—	15. שערי-פינה	80 (30)
39	—	16. שערי-משה	80 (40)
60	—	17. בית-ישראל	60 (30)
15	—	18. עיר-שלום	30 (20)
15	—	19. בית-יוסף	
20	—	20. סוכת-שלום	
50	—	21. מחנה-יהודה	
31	—	22. שערי-צדק	
30	—	23. זכרון-טוביה	

סה"כ דירות מגורים 1,248

C. Schick, 'Die Braugeschichte der Stadt Jerusalem etc...', *ZDPV* XVII, 1894, 103 pp. 264-276
 104 י' בן-אריה, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט'; פרקים, א, עמ' 99-100.

השכונות "החלוציות" ושכונות "שנות השמונים" בירושלים שמחוץ לחומות

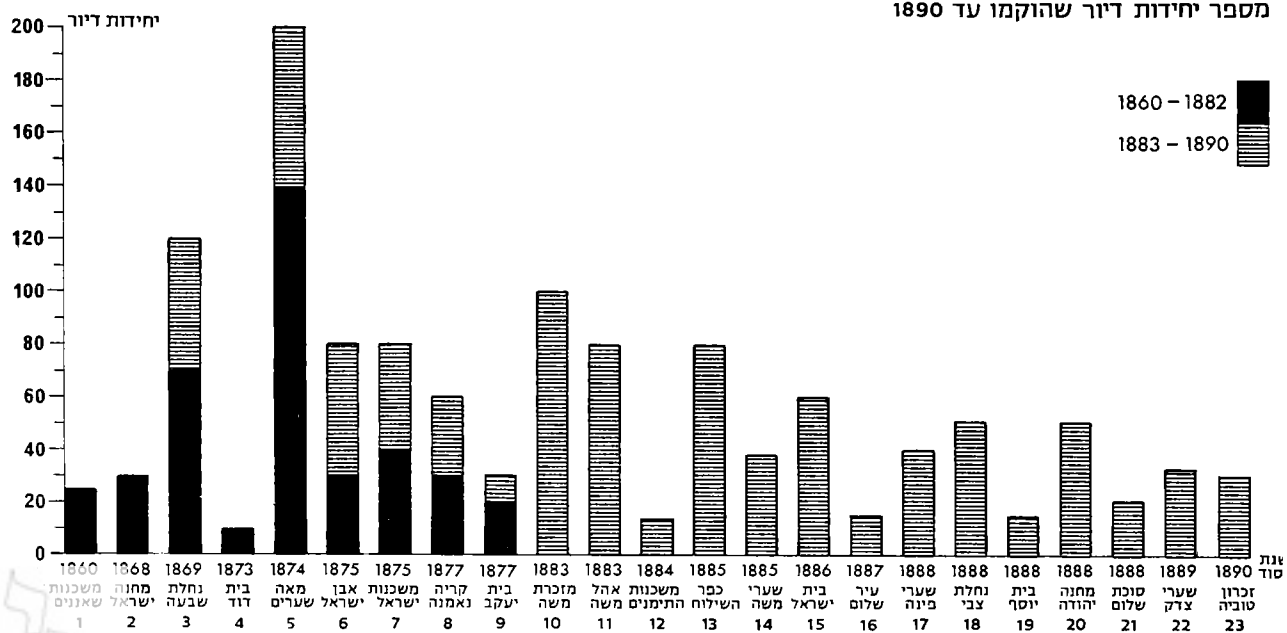

מפה 5

הערה: סימוני האותיות הם לאתרים הבאים: א) בריכת הסולטאן; ב) בריכת ממילא; ג) מנזר המצלבה; ד) מגרש הרוסים; ה) בית החולים האנגלי.
סימוני המספרים מתייחסים לשכונות לפי הסדר שבטבלה שבמאמר, ובדיאגרמה 6.

השכונות "החלוציות" ושכונות "שנות השמונים" בירושלים שמחוץ לחומות

מספר יחידות דיור שהוקמו עד 1890

אם נקבל את המקדם של חמש נפשות למשפחה נמצא כי בשנת 1890 כבר גרו 6,240 יהודים בקירוב מחוץ לחומות. דומה כי המספר אף היה גדול קצת יותר, שכן עלינו להוסיף גם את מאות התושבים העניים שהתנחלו בצורה פראית בשטח של 'כרם משה ויהודית' ואשר חלק מהם כבר עבר לשכונות 'שבת-צדק' ו'בני-משה'. כך שמספר של 6,500—7,000 תושבים בשטח שמחוץ לחומות בסוף שנות השמונים נראה לנו כסביר בהחלט. מספר זה לעומת המספר של 2,000 בראשית העשור, מצביע על גידול מרשים באוכלוסיית האזור היהודי שמחוץ לחומות, אך מראה כי ההכרעה לגבי המגורים מחוץ לחומות לבין המגורים בתוך העיר העתיקה עדיין לא היתה שלימה. גם בעיר העתיקה עדיין גדלה בעשור זה האוכלוסייה היהודית, שכן הגידול הכללי באוכלוסייה היהודית בירושלים בעשור השמונים היה לערך מ-17,000 בראשיתו לכדי 25,000 בסופו¹⁰⁶. אם נקבל שמחוץ לחומות היה הגידול ב-5,000, נותר לעיר העתיקה גידול של 3,000, אף הוא גידול משמעותי. עדות נוספת היכולה לאשר כי לא הגומנו בשיעור האוכלוסייה היהודית שגרה מחוץ לחומות

105 שם, עמ' 108.

ירושלים בשנת 1890 נוכל לקבל מתיאור המסע של מרדכי בן הלל הכהן לירושלים בשנת 1889. מרדכי הכהן התעניין בשכונות היהודיות שמחוץ לחומות, ואלה דבריו על מספר המשפחות היהודיות שגרו בהן בעת ביקורו: 'לפי המספרים אשר אספתי יתגוררו בבתים החדשים אשר בנו להם יחידים וחברות שונות כאלף וחמש מאות משפחות'¹⁰⁶. אם נקח את המקדם של חמש נפשות, כפי שעשינו ביחס למספרים שלנו, שוב נמצא כי באותה שנה גרו בעיר שמחוץ לחומות — 7,500 נפש.

נראה כי בעשור השמונים עדיין המשיך המרכז היהודי שבעיר העתיקה לשמור על מעמד הבכורה שלו בעיר כולה. הצפיפות הנוראה ברובע היהודי, התנאים הסניטאריים הקשים שגרמו למחלות ומגיפות, מצוקת הדיור, התעללות משכירי הדירות הערבים והאמרת דמי השכירות, כל אלה דחפו ליציאה אל מחוץ לחומות, אך עדיין היו קיימים מעצורים רבים בפני יציאה זו. חלק מהם היו מעצורים סובייקטיביים, כמו קדושתה המיוחדת של העיר העתיקה, שאותה שיחרו רבים מן העולים בבואם לירושלים, וכוח ההרגל. אך היו גם מעצורים אובייקטיביים, כמו חוסר הבטחון, שעדיין היה גדול ביותר מחוץ לעיר, הצורך בהתארגנות קבוצה גדולה יחסית של אנשים לצרכי בניית שכונה מחוץ לחומות, אך במיוחד הדלות באמצעים כספיים.

רבים מן התושבים היהודים המשיכו להעדיף את המגורים בעיר העתיקה. 'הכוללים', לפחות חלק ניכר מהם, המשיכו עדיין להתנגד לרעיון היציאה מחוץ לחומות וכמעט ולא נטלו בו חלק. ישיבות גדולות וחשובות המשיכו לקום בתוך העיר העתיקה. התנחלות מגורים יהודית המשיכה להתפתח בעיר העתיקה עצמה, במיוחד ברובע המוסלמי. נראה כי תוך כדי העשור עצמו חלו שינויים ניכרים, ואין המחצית השנייה שלו, ובמיוחד סופו, דומים למחצית הראשונה שלו, ובמיוחד לתחילתו. התמורה בולטת במחצית השנייה, במיוחד החל מן השנים 1887—1888, והיא מוצאת את ביטוייה בהקמה של חברות המסחר. היטיב לתאר זאת לונץ בהתייחסותו לשנים תרמ"ז (1887) ותרמ"ח (1888): 'ובשנת תרמ"ז פשט דבר בנין השכונות מעליו את צורת טובת הכלל וילבש צורה פשוטה של עסק ומסחר. כי כאשר ראו בעלי הכסף שבעירנו, כי יש קונים לבתים בתשלומים למניית, החלו גם לייסד חברות ולבנות שכונות על פי האופנים הנזכרים והראשון שבהם היה הבנקיר פרוטיגר. ועל ידו נוסדו שתי שכונות אשר בתיהם נבנו בפעם אחת, האחת על דרך יפו בעלת שני חדרים, והשנייה בעלת חדר אחד מהלאה לדרך חברון, למען יוכלו כל יושבי העיר, הבינוניים כעניים, לרכוש להם בית, וספרי המקנה של השכונות האלה נמכרו מהר, ומיד אחרי אשר נבנו הבתים הראשונים עלה מחירם בסכום לא מצער'¹⁰⁷. ולשנת תרמ"ח (1888) '... ואת השנה הזו נוכל לכתוב בשם שנת הבנינים, כי בה החלו לבנות ונבנו שכונות חדשות גדולות וקטנות, וגם בנינים ציבוריים גדולים ויפים מבני עמנו ויתר העמים.

106 בעיר, מסעות, עמ' 700—701.

107 לונץ-קסל, עמ' 266 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

ביחוד נעשה במקצוע הזה דבר חדש, כי אלה שחפצו לבנות להם בית בתשלומים למגירת לא נאלצו לחכות עד אשר תיוסד חברה כזאת, רק השיגו את חפצו באופן מסחרי...¹⁰⁸. נראה אכן, כי תופעת ההקמה של חברות המסחר היא המסמלת את ראשית תהליך היתרון של העיר החדשה על זה של העיר העתיקה.

2. ההתפתחות הכללית של העיר: גידולה של ירושלים היהודית מחוץ לחומות היה חלק נכבד בהתפתחותה הכללית של העיר בעשור זה. גם על הגידול הכללי של העיר ישנם בידינו תיאורים רבים. נראה כי עד ראשית שנות התשעים השתרע השטח הבנוי של ירושלים בגורת רחוב יפו (זאת אומרת בכיוון למערב) עד מעבר למחנה-יהודה, ובגורה הצפון-מערבית עד מעבר לשכונת מאה-שערים בכיוון לשכונת הבורכים. שטח זה היה בעיקרו יהודי. כנגד זה, בחלק הצפון-מזרחי של העיר התפתחו בעיקר שכונות לא יהודיות, בחלקן ערביות ובחלקן של נוצרים אירופיים, כגון המושבה האמריקאית (1881), שהחלה מתבססת באזור זה. מאוחר יותר החלו קמים כאן גם מוסדות תיאולוגיים, בעיקר המכון התנ"כי הצרפתי והמכון האמריקאי למחקר ארכאולוגי. כן גדל האזור הנוצרי בחלק הדרום-מערבי של העיר, במיוחד הלכה והתרחבה כאן המושבה הגרמנית של הטמפלרים. 'מגרש-הרוסים' גדל גם הוא, ונוסף לו אזור חדש בצפון. באזורי גת-שמנים והר-הזיתים נבנו מיבנים מרשימים. אכסניית הצליינים של הנוטרדאם ובית-החולים סנט-לואיס הצרפתיים הוקמו מול חומת העיר העתיקה, במקום שלימים נפרץ השער החדש. בית-החולים רוטשילד היהודי החל מוקם ברחוב הגביאים, ומיבנים נוצריים רבים חדשים החלו נוספים גם בו. דרך יפו הפכה להיות ציר ההתפתחות המרכזי של העיר כולה. בחלק הקרוב לעיר העתיקה קמו בעיקר מוסדות נוצריים, בעוד שהשכונות היהודיות התרכזו במעלה דרך זו, מנחלת-שבעה ומערבה. חנויות מסחר, בתי מלאכה ובתי מלון החלו מתבססים לכל אורכה של הדרך, אשר רוצפה והפכה דרך עגלת-כרכרות חשובה וציר תנועה ראשי של ירושלים. (קו הרכבת נפתח רק ב-1892). מיבנים חשובים נבנו על הדרך עצמה החל מהגראנד ניו-הוטל, עם קומפלקס של חנויות מתחתיו שנבנה ליד שער יפו, ועד למיבנה הקונסוליה הבריטית (כיום משטרת מחנה-יהודה) ובניין פאר ממולו (כיום משרד הבריאות), אשר יועד להיות בית מגורים של אחת המשפחות העשירות בעיר, במעלה הדרך¹⁰⁸.

בשנת 1891 מסכם לונץ את ההתפתחות הכללית של העיר כדלהלן: 'העיר החדשה משתרעת באורך משער יפו עד לפני מגדל השני של שומרי הדרך (מהלך $\frac{3}{4}$ שעה) וברוחב עד לפני שער שכם. רחובותיה רחבים ומרכבות תלכנה בהם רצוא ושוב. על פני רחוב יפו בנויים

108 שם, עמ' 253-254 (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו-יט).

109 לונץ, ירושלים, ב, תרמ"ז, עמ' 167-184 וירושלים, ג, תרמ"ט, עמ' 201-223; רבעון (לעיל, הערה 24), עמ' 158-160, 215; על בנייה של לא-יהודים והתפתחות כללית של העיר בשנות השמונים, ראה גם: וסטר-ספורד (לעיל, הערה 29), עמ' 83-85.

בשני צדי הרחוב מדרכות להולכים. מרבית בתיה בנויים בטעם ודרך בניני אירופה, ובהרבה מהם נמצאים גנות ופרדסים יפים, ובימים האחרונים הואילה בית מועצות העיר לעשות גן כללי, במגרש אשר לפני בית מקלט הרוסים, אשר שעריו יהיו פתוחים לכל יושבי העיר. בעמק רפאים כוננו להם האשכנזים בני ההיכל מושבה גדולה הבנויה כולה בטעם בניני ארץ מולדתם. בחלק העיר הזה יושבים כל צירי הממשלות ורוב בני אירופה והרבה מעשירי ונכבדי האזרחים וגם היושבים בפנים העיר יקחו להם בימי הקיץ בתים למעון בחלק העיר הזה¹¹⁰.

על הפעילות בעיר התדשה, במיוחד לאורך דרך יפו, מספר גם אוליפנט שביקר בירושלים בשנת 1885. הוא מציין כי לאורך דרך זו מתפתח פרבר מודרני חדש, ומתיר הקרקע כאן האמיר בתמישים אחוז וממשיך לעלות. בתי מלון וחנויות חדשות נפתחו בו, והרחוב סואן ומלא תנועה¹¹¹.

בראשית שנות התשעים כבר מציין אחד המקורות האירופיים, כי החלק של ירושלים שמחוץ לחומות הוא עכשיו יותר גדול מאשר העיר שבתוך החומות עצמה. שלושים שנה קודם לכן לא היה בית אחד מחוץ לחומות, ועכשיו משתרעות שכונות יהודיות לכל הכיוונים במרחק של מייל אחד מן החומות. הבתים החדשים בנויים מבלוקים מרובעים וגדולים של אבן גיר בצבע ורוד בהיר וחום¹¹².

אם לסכם את שנות השמונים ביחס לכלל הבנייה בירושלים, נוכל לומר כי עשור זה מציין תקופת פריצה נוספת בבנייה שמחוץ לחומות. המענין הוא, כי אותן תכונות מבדילות, שציינו בין הבנייה היהודית והלא־יהודית בשלב הראשון של הבנייה, הלכו ונתחזקו בשלב זה. היהודים בנו שכונות מגורים בעלות רמת דיור נמוכה לקליטת אוכלוסייה הולכת וגדלה. הנוצרים בנו מיבנים מרשימים לאכסניית צליינים, מוסדות פילאנטרופיים לבריאות חינוך וחסד, ומבני ייצוג יוקרתיים. היהודים הלכו וביססו להם גוש רצוף במערב העיר במרחק מה מן העיר העתיקה. הנוצרים והמוסלמים בנו בקירבה לרובעיהם בתוך העיר העתיקה, באתרים קדושים להם, ובדרכי התנועה הראשיות של העיר: דרך יפו ורחוב הנביאים, הדרכים היוצאות משער שכם והדרך הפונה דרומה לבית־לחם וחברון. השלב השני אך המשיך וחיזק את העקרונות המבדילים אשר בלטו וצויינו בתקופת ההתפתחות הראשונה של בניין העיר שמחוץ לחומות.

3. שכונות 'השמונים' והשכונות 'החלוציות': השוני העיקרי בין שכונות

110 לונץ, מורה דרך, 97—99.

111 L. Oliphant, *Haifa on Life in Modern Palestine*, London 1877; בתרגום העברי, הוצאת כנען ויד בן־צבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 206—207. על בתים פרימיטיביים יהודיים: חווילתו של יוסף ביי נבון; הבית של בנין ועוד; ראה יהושע, חלק ד, עמ' 13—19.

112 N. T. Carpenter, *In Cairo and Jerusalem — An Eastern Note Book*, N.Y. 1894, p. 188.

השלב השני לאותן של השלב הראשון הוא בכך, בעוד השכונות ה'חלוציות' הוקמו כאילו בחלל ריק מבחינת עובדת המגורים של אוכלוסייה יהודית באזור שמחוץ לחומות, הרי שכונות השמונים כבר הרשפעו רבות, מבחינת מיקומן, בעובדות שנוצרו על-ידי השכונות שקדמו להן. נראה כי ניתן להצביע על שלוש תופעות עיקריות בקשר למיקומן של שכונות השמונים. התופעה הראשונה הבולטת היא ההיצמדות של שכונות אלו לשכונות השלב הראשון: שכונות מזכרת-משה, אהל-משה, משכנות התימנים (סוכת-שלום) נצמדות וממשיכות את שכונות אבן-ישראל ומשכנות-ישראל. שכונות נחלת-צבי, שערי-פינה, שערי-משה, בית-ישראל ועיר-שלום נצמדות מרחיבות ויוצרות את הגוש של מאה-שערים. מחנה-יהודה, שערי-צדק וזכרון-טוביה יוצרות גוש חדש, שגרעינו הראשוני היא שכונת בית-יעקב. ריכוז זה מתפתח על דרך יפו ובקירבה יחסית לגוש הראשון של השכונות שהוזכר על ידינו. עם זאת, חשוב לציין כי לא תמיד קיימת התפתחות והתרחבות של השכונות הראשונות שנוסדו. התופעה השנייה הבולטת היא, שמספר שכונות שנבנו בשלב הראשון כאילו אינן זוכות להמשך. הבולטות ביניהן הן: מחנה-ישראל, משכנות-שאננים וקריה-גאמנה. נראה כי המיקום הצדדי שלהן הוא בעוכריהן. בקירבתן קמים מיבנים ומגורים של לא-יהודים. אין בסמוך להן שטחי קרקע מתאימים להקמת שכונות נוספות. הן נשארות מבודדות ומתחילות להיות מוקפות גורמים עויינים, ובבוא שעת משבר, בזמנים הרבה יותר מאוחרים, הן ניטשות, לגמרי או בחלקן, מתושביהן היהודים. התופעה השלישית הבולטת בנושא מיקום השכונות היהודיות הוא שגם בשלב השני השכונות שנבנות במיקום צדדי ולא ליד המרכזים העיקריים של ההתנחלות היהודית במערב, אינן מצליחות להיקלט וניטשות. כזה הוא גורלה של בית-יוסף כבר מראשיתה, וכזה הוא בסוף גם גורלו של כפר-השילוח.

לסיכום ניתן לציין, כי אפשר לראות השפעה ברורה במיקום שכונות השלב השני בכך שהן נצמדות וממשיכות את שכונות השלב הראשון, אך זה נעשה רק במקום שהיה בו 'מרחב מחיה' להקמת שכונות חדשות, זאת אומרת, שהיו שטחי קרקע פנויים שניתן לרוכשם ואשר התאימו להקמת שכונות מגורים רבות, דבר שהיה קיים בעיקרו במערב העיר.

תופעה נוספת שראוי לעמוד עליה בהשוואת שכונות 'השמונים' עם השכונות 'החלוציות' שנבנו בעיר, היא הדמיון הרב עד כדי זהות מוחלטת כמעט בצורת ההקמה של השכונות היהודיות בשני השלבים. צורת אירגוןן ודרך פעולתן של ארבע עשרה השכונות החדשות שהוקמו בשנות השמונים, היתה זהה כמעט לחלוטין לזאת של תשע השכונות שהוקמו לפני תחילתו של עשור זה. שכונות 'חברות' ו'בתי הקדש' מוצאים אנו ללא הבדל בשני השלבים. ההבדל היחיד הוא בכך שבשלב השני אנו כבר מוצאים גם את השכונות של 'חברות-המסחר'. אך הבדל זה נבע, ללא ספק, מן הגידול בתהליך היציאה ומריבוי המעוניינים בו, דבר שהחל להפוך את דבר הקמת השכונות למפעל מסחרי.

התכונה האחרונה שחשוב להצביע עליה ביחס לשכונות השמונים, כמו גם ביחס לשכונות החלוציות, היא העובדה הכוללת שבדרך־כלל פעלו ודחפו להקמת השכונות בשני השלבים כאחד קבוצות מצומצמות של עסקנים פעילים, שהיו גלגלים לרעיון, ושגררו והפעילו אחריהם קבוצות גדולות הרבה יותר. אותם עסקנים שהקימו את שכונות החברות הראשונות המשיכו אחר־כך להקים שכונות חברות נוספות, כשהם עצמם עוברים מחברה לחברה ודוחפים להקמתן של השכונות. שכונות 'בתי־ההקדש' השונות הוקמו אף הן בדרך כלל על־ידי אותם הנציגים והקרנות שמספרם היה מצומצם גם הוא. ולאחרונה, גם בשכונות חברות המסחר השונות אנו מוצאים את אותם בעלי ההון והמתווכים הפעילים בהקמה של השכונות השונות, כאשר מספרם אף הוא מצומצם ביותר. בנושא ההקמה של השכונות היהודיות מחוץ לחומות בירושלים חוזרים אנו ומוצאים את התופעה הכוללת גם בהתפתחויות חברתיות רבות אחרות, שקבוצות מצומצמות של אנשים ('מנהיגים', 'קבוצות עילית') מובילות ומנהלות אחריהן קהל רב, גדול הרבה יותר. הצלחתן של 'קבוצות העילית' מותנית לרוב באפשרויות הביצוע של הנושא לקראתן הן מובילות.

בירושלים של המאה ה־י"ט היה נושא הבנייה שמחוץ לחומות נושא גדרו רב חשיבות. 4. היציאה מחוץ לחומות — תהליך ירושלמי פנימי: אחת המטרות העיקריות שעמדו לפנינו בלימוד ההתפתחות המפורטת של שכונות שנות השמונים בירושלים הוא הרצון לבדוק אם היתה איזה שהיא 'הקרנה' מראשית הפעילות של תנועת 'חובבי ציון' בארץ והקמת המושבות העבריות הראשונות על נושא התפתחותה של ירושלים החדשה. דומה שהתשובה על כך היא באופן מוחלט שלילית. עדות מצניינת על חוסר הקשר והגיתוק שהיה קיים בין אנשי תנועת 'חיבת־ציון', המושבות אשר הוקמו על ידה והעיר ירושלים, ניתן למצוא בתיאור המסע המענין של מרדכי בן הלל הכהן, אשר סייר בארץ בסוף שנת 1889. כל תיאורו עומד ברוח ההשקפות של איש 'הישוב החדש', הדוחה את דרכם של אנשי 'הישוב הישן'. מטרתו העיקרית בסיורו היתה לבקר את המושבות העבריות החדשות בארץ־ישראל, תחילה לא עלה על דעתו לכלול במסעו ביקור בירושלים, כי בא 'לדרוש אל החיים ולא אל המתים'. ואולם אך דרכו רגליו על אדמת הארץ וכבר ידע בלבו כי 'אל עיר הנצח אשר בהרים נפשו נכספת וכתום ביקורו במושבות יהודה עלה לירושלים'¹¹⁹. הוא מבקר בשכונות החדשות ועומד על כך שהקמתן היתה תוצאה של תהליך פנימי בתוך ירושלים, תוצאת הרוח החדשה של חלק מתושבי העיר... ועתה לרגלי הרוח החדש, רוח החיים השורר זה שנות מספר בירושלים, החלו יקירי ירושלים ונקיי הדעת שבה השונאים את הקבצנות והמתאמצים לצאת מתחת סבלות הסדרים הישנים — עתה גם המה נתנו לב להביץ מה נכבד הענין, והמה מתאחדים לאגודות ומשתתפים יחד לבנות בתים לשבתם בירושלים. פרי הרוח החדש המה הפרורים הרבים

113 יערי, מסעות (הקדמת יערי), עמ' 561.

אשר בנו להם אחינו מחוץ לחומת ירושלים, הרחובות והשכונות אשר אגודות שונות יסדו, על פי תנאים ואופנים שונים, ויקראו להם שמות: "נחלת-שבעה", "מאה-שערים", "אבן-ישראל", "סוכת-שלם", "קרית-חנה"¹¹⁴, "שער-הפינה" ועוד רבים כאלה, אשר אם כי ראשיתם היה מצער, אך ברבות הימים רחבו ונסבו. מרדכי הכהן אף ער לכך כי לא הכל כבר נרתמו לבניינה של העיר החדשה, למרות שהדבר כדאי מבחינה כלכלית, והוא קובל: 'וכפי הנראה בנין הבתים הוא גם עסק טוב, כי בבנין הרחובות "סוכת-שלום", "קרית-חנה", "מחנה-יהודה", "בית יוסף" השקיע איש נכרי שלא מאחינו את כספו, והיהודים משלמים לו קמעא קמעא, והוא ראה ברכה בעסק הזה. ומדוע איפוא לא יעשו גם ועדי הכוללים בזה, מדוע לא יבנו גם המה בתים לשבת, מדוע לא יעשו להם לחק להוציא בכל שנה ושנה חלק ידוע מכסף החלוקה על בנין בתים ומקנה קרקעות סמוך לעיר, ולא ישבו אחינו בני ישראל צפופים ודחוקים בירושלים ולא ישאפו אל קרבם אויר משחת, ולא יפול כסף עמנו בידי זרים ונחלתנו לא תהיה לנכרים' ?¹¹⁵

נראה, אכן, כי לא ניתן למצוא כל השפעה מצד המושבות הראשונות שהוקמו בארץ על נושא התפתחותה של ירושלים שמחוץ לחומות. אם קיים היה איזשהו קשר בין שתי ההתפתחויות, הרי שהוא היה בכיוון הפוך, בכך שתושבים מבני 'הישוב הישן' בירושלים נטלו חלק בפעילות החקלאית וההתיישבותית שהחלה מתפתחת בארץ בשנות השבעים ובתקופת 'העלייה הראשונה', אך דומה שבכיוון השני לא היתה קיימת כל פעילות. מסתבר שההוכחה הטובה ביותר לכך היא הוזהות הרבה עליה הצבענו בסעיפנו הקודם בין השכונות היהודיות שהוקמו בירושלים שמחוץ לחומות בתקופה שלפני 'העלייה הראשונה' ובתקופה זו עצמה. תהליך ההקמה של השכונות היהודיות מחוץ לחומות בירושלים והתפתחותה של העיר החדשה היה תהליך פנימי בלבד, שניזון מגידול והתפתחותו של הישוב היהודי הקרוי 'הישן' בירושלים. העיר העתיקה קטנה היתה מלהכיל את הגידול והצמיחה שאירעו בירושלים בתקופת המאה הי"ט, וכך החלה הולכת וגדלה ירושלים חדשה, ירושלים שמחוץ לחומות. מהגרים ומוסדות חדשים אשר הגיעו לירושלים בתקופת המאה הי"ט הגיעו בעיקרם לעיר העתיקה; רק מכאן הם החלו לצאת להתנחל ולבנות את העיר החדשה. ירושלים היהודית החדשה, זו של התקופה העות'מאנית, נבנתה בעיקרה לא על-ידי אנשים, מוסדות וגופים מחוץ לירושלים ומחוץ לארץ-ישראל, אלא על-ידי אנשים מוסדות וגופים מתוך העיר העתיקה עצמה. התמורות החיצוניות והפנימיות שחלו בשיעורי האוכלוסייה, בהרכבה, בתנאי החיים, ובהשקפות העולם של בני הקהילה היהודית בעיר העתיקה, הן שהביאו להתפתחות ולגידול של העיר החדשה. ירושלים העתיקה היהודית היא שבנתה את ירושלים החדשה היהודית.

114 איני יודע לאיזה שכונה התכוון.

115 יערי, מסעות, עמ' 700-701.

מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים

- בן־אריה — י' בן־אריה, היציאה ה'חלוצית' של יהודי ירושלים מחוץ לחומות, עד העלייה הראשונה (1882), שלם, א (תשל"ד).
- גראייבסקי, בשעריך ירושלים — פ' גראייבסקי, בשעריך ירושלים, ירושלים הבנויה, ירושלים תרצ"ז.
- גראייבסקי, גנוי ירושלים — פ' גראייבסקי, מגנוי ירושלים, ירושלים תר"ץ.
- גראייבסקי, זכרון ראשונים — פ' גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת ו, ירושלים תרפ"ז; חוברת ז, ירושלים תרפ"ח.
- גת — ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ־ישראל בשנות הת"ר—התרמ"א (1840—1881), ירושלים תשכ"ג. יהושע — י' יהושע, ילדות בירושלים הישנה, פרקי הווי מימים עברו, ירושלים 1971.
- יערי, מסעות — א' יערי, מסעות ארץ־ישראל, תל־אביב תש"ו.
- לונץ־קרסל — א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים (בעריכת ג' קרסל), ירושלים תש"ל.
- מייזל — י' מייזל, אלה תולדות קרן מזכרת השר משה מונטיפיורי, ירושלים תרצ"ט.
- ספר הישוב — פ' גראייבסקי, ספר הישוב, הישוב העברי מחוץ לחומת העיר, ירושלים תרצ"ט.
- פירסט, ירושלים — א' פירסט, 'ירושלים החדשה', ירושלים (רבעון), בעריכת י' פרס ואחרים (שנה שנייה), ירושלים תש"ט.
- פרקים — פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג.
- שפירא — י' שפירא, ירושלים מחוץ לחומה, תולדה והווי, ירושלים תש"ח.
- שריון — י' שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג.

